

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

MAGYAR NÉZŐ

NAPLÓ AZ EURÓPAI VÁLSÁGRÓL

Budapest
Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T.
kiadása

MAGYAR ŐSZ

ŐSZI ÉJSZAKÁK*

Elfussunk? nincs hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyén, hogy minket helyeztessen belé; az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában. Hic nobis vei vincendum vel moriendum est.

gróf Zrínyi Miklós.

Szeptember 12

Egy márciusi éjjel is nyitott rádióval ültem az írógépnél. Írj! mondtam. Akárcsak most. A katona is szorong, mégsem tágít.

Te se tágíts. Eljön az óra, mikor az emberek tompa fegyverrel visszatérnek a fegyvertelen vigasztalóhoz. Mert más a nép szerelme és más a vigasztalója.

Szeptember 15

A reggeli lap a mellemen. Félálomban sokáig révedek egy szóra. Berchtesgaden. Hirtelen fölülök. Chamberlain Hitlerhez repült.

Meghátrált a kalmár! hallom délelőtt jobbra balra. Ki-ki a világnézete szerint mérges vagy megelégedett. Én csak a pacifistákon derülök. Előre tudtam, hogy

* Ezt a naplót napról-napra írtam. A könnyebb érthetőség kedvéért felfrissíték néhány dátumot.

Szeptember 13: ostromállapot Csehszlovákiában, Henlein-ultimátum; szept. 15: Chamberlain Berchtesgadenben; szept. 18: Mussolini trieszti beszéde; szept. 22: Chamberlain Godesbergben; Wept. 23: csehszlovák mozgósítás; szept. 24: részleges angol és francia mozgósítás; szept. 26: Hitler berlini beszéde; szept. 28: az angol parlament ülése; szept. 29: Müncheni találkozó.

sokak szemében «szorul a kalmárnak». De Huxley olvasóiról azt hittem, hogy megkönnyebbülnek. Tegnap még pacifista zsebszótárát forgatták. Ebben olvashattak a nemzeti hiúságról is. De akkor mért követelnek több hiúságot Chamberlaintől? Huxleyval együtt szorongtak a békéért s ma Anglia jóhírét féltik a «szemilisz» miniszterelnöktől.

Délutánra már a legtöbb ember meggondolja magát. Úgy látszik, Anglia mégis tudja, mit csinál. A német rádiók fölény nélkül beszélnek a repülőútról. Most már a kajánok is elkomolyodnak. Estére mind a két oldal rájön, hogy Anglia nem a mi észjárásunknak való.

Szeptember 19

Vacsora B -nál. Az angol vendég repülőjegye Prágára, Münchenre s Párizsra szólt. Egy balkáni vonalra cserélte. «Ez egyszer a Balkán biztosabb» mondja.

Háború lesz.

Szeptember 21

Kegyetlen napok.

«Történjék akármilyen, a csehek puszkaporoshordóra állnak s belelőnek» hallom egy felvidéki barátomtól. Repüljön a levegőbe Európa.

De hátha csütörtököt mond a pisztoly? Vagy vizes a lőpor? 1919-ben hazudtak. Most gyilkolni fognak? Ez nehezebb.

Régi emlékek kínoznak könnyelmű hazámért. Ismét egy majthényi síkra csalja a tündére? A nehéz órákban csak bajainkra emlékszem. Hazaáruló vagyok? De hazaárulók voltak örökké bajlátó példaképeim? A

magyar érez, a *magyar* reszket bennem. Őljetek meg. Értetek reszketek.

Szeretnék minden magyart eltölteni sötét, nagy látomásokkal. Ne legyen a halál vőlegénye, de legyen halálraszánt. Szívós, ravasz, fegyelmezett. Könnyen adja az életét, de túlon-túl szereti a könnyű győzelmet is.

Hallgatag öreg Rákóczi György, lovagolj a bátor, cifra, forró nép előtt!

Szeptember 22

Ragyog az ég, lobognak a virágok. Irgalom volna most egy őszi eső. De az ég szeplőtlen s minden reggel azt mondja: gondolj az elmúlt római májusra. Két rendőr állt a Palazzo Farnese kertfalánál, kétszarvú kalapban, vörös övvel, fehér kesztyűben ... Nem, nem akarok rágondolni.

Fiam születésnapja. Hajnal óta szállnak a gépek a ház fölött. Mennyi *bizizi!* ujjong a gyerek. Ma van a godesbergi találkozó. Születésnapomon kötötték meg a fegyverszünetet. Vájjon a fiú születésnapja is szerencsét hoz? Kimegyek a szobából, nagyon ünneprontó az arcom.

Kassa és Pozsony fametszésű képe a hivatali szobámban. Rohbock csinálta Hunfalvy magyar földrajzához. A kassai dómot még körülöleli a Csermely patak. (Azóta betemették.) Puszta tér előtte, később itt állt a Honvéd-szobor. Ma Stefanik kémlel onnan Magyarország felé. Vájjon meddig? Egyszer talán mégis csak háromszínű csokrocaska kerül a rámára. Izgatottan leakasztom a képeket. Maradjanak a fiókban, amíg jobbra vagy balra dől a dolog.

Eltörtem az írógépet, nem kell kitartani mellette. Hála Isten! Este a rádió rendezői fülkéjéből nézem a Dolovai Nábob Lányát. Ma van Herczeg Ferenc hetvenötödik születésnapja.

Végehez közeledik a godesbergi nap. Vájjon mit végeztek? Sok százezer fiatalember menetel csöndesen a határok felé. Nagyon ízlik a cigarettájuk, áhítattal szívják. És áhítattal esznek és áhítattal fekszenek és áhítattal bánnak a testükkel, amelyre Isten már rátette a láthatatlan keresztet. Hirtelen föleszmélek. Te hányas évjárat vagy? kérdem a szomszédtól.

Eközben Tarján Gida komoly szerelemre gyúl. Könnyelmű, snájdig, rokonszenves fiatalember, de egy rossz házasság a jövőjébe kerülhet. Már pedig Vilma tudtán kívül elszegényedett. Viharfelhők gyűlnek a szerelem fölé.

Lampionok a vadszőlőlugasban, borpecsét, morzsa, elhullott lepke az asztalon, csöndes muzsikaszó. Jó harmincöt éve, vagy talán még régebb, egy bajai színlap az apámat hirdette a főszerepben. Játék után bál, legalább tíz Tarján Gidával találkozott rajta.

Lombok, virágok és színes kavics
a sínek mellett. Hullámos Palics.
Hold, nyári bál, rakéta, kéjes ég
s a szélben — karcús lányok — jegenyék...

Úristen, csak harmincöt éve? A vallásháború, Walenstein, Weimari Bernát közelebb van. A napok sorban múlnak, de nem jönnek vissza sorrendben! Az emlék évszázadok mélyén keresi a bajai bált, de alig fordul vissza, már a harmincéves háborúba ütközik. Éjfél körül telefonálok a szerkesztőségbe.

Még nincs hír.

Szeptember 23

Az ég vigyorog s a virágok se irgalmaznak. Sose tudtam, hogy néha a sírós ég is kívánnivaló. Angol barátomtól búcsúzom. Először szólít keresztnevemem. «Dear Laci» majdnem szemérmetlenül hangzik angolul. Háborús gyerekkoráról mesél. Boldogan vitorlázott s horgászott a kenti tengerparton. A hangja olyan, mint máskor, csak a tekintete árulja el a megatottságot.

Én többet láttam a háborúból. Kolozsvár óriási hadikórház volt. Az iskolánk átengedte az új épületet a sebesülteknek s visszaköltözött az ősi kollégiumba. Vasrácsos ablakán át beszélgettünk a lábbadozó bakákkal.

A Dunaparton sétálunk, megáll, elnézi a Várkertet. Régóta ismerjük egymást. Még sose volt ilyen kedves.

De már ellenségem. Azelőtt folyton tréfált a magyarokkal. Már pedig, aki ismeri ezt az öngúnyoló népet, tudja, hogy csak a kedvenceivel csúfolódik. Magáénak vallott a csipkelődése. Most tapintatosan beszél rólunk. Lovagias, azaz ellenség.

Wellingtont emlegeti. Még ma is ő a nemzet kedvence, csak titokban tartják. Tréfás történeteket tud róla. De a tréfában a győzhetetlen katona mosolyog, mint Mátyás tréfáiban a győzhetetlen király. Ma is őrzik a kocsiját, amellyel a spanyol harcteret bejárta. Ez a kegyeleti tárgy pár nap múlva a páncélkocsik őse, jelképe lesz.

Kezet fog.

— Ha túlélem, visszajövök!

Halálról s gyermekkorról beszélt. Ha túléli, sohse bocsátja meg nekem ezt az ellágyulását.

Napok óta kerülöm a könyvesboltot. Pár perc múlva

zárnak. Hirtelen belépek. Egy fiatal tüzérezászlós az egyetlen vevő. Köpenyben, csizmában, vadonatúj pisztolytáskával. A legszebb díszruha ez a szolgálati ruha. Már az ötödik könyvet vásárolja. Maga után is küldet. Elvörösödöm a szégyentől. Irigylem a *valódi* egyenruháját, aminek nyugalom a neve.

Szeptember 24

Ismét olvasok. Joffre és Ludendorff emlékiratát a marnei csatáról.

Már túl vagyunk a vogesi kézitusákon, a charleroi ütközeten, a franciák visszahátráltak az Amiens-Verdun vonalra. De emberhalálról még nem esett szó. A hadvezér csak a csontrendszert látja, a számozott csapatok, hadtestek és hadseregek olyan gépiesen mozognak, mint a szögön himbálózó vázember egy anatómus ujjai közt. Eszembe jut a kedves emlékü Lenhossék professzor, sose volt vérfolt a köpenyén. A hadvezéréen sincs. Ismerőseim számtanpéldákat fejtenek, vagy ókori költőket olvasnak. Joffre és Ludendorff megnyugtatóbb. Eleinte szokatlan a világuk, de mindinkább megtetszik, már én is jobbszárnyban, bal-szárnyban, negyedik és ötödik hadtestben gondolkodom s felejttem, hogy azokban szolgált Péguy, Alain-Fournier és Psichari, a francia irodalom három legnagyobb hősi halottja.

Szeptember 25

Mit szól mindehhez a francia paraszt? Illyés Gyulának pár hete azt mondták Bordeaux környékén, hogy «Csehszlovákia olyan, mint egy Nansen útlevél». (Ért-

sed: fikció.) A párizsi utca harcrakész, de Verdunt a világháborúban mégis csak vendéi parasztok védték. Ha a paraszt nem akar elesni Égerért a — mondjuk — karlsruhei csatában, megbukik a francia mozgósítás.

A birodalom százötmillió lakójából hatvanötmillió a tengereken túl él. Legnagyobb részüket a földközi medencén át kell az anyaországba szállítani. De kié a medence? 1908-tól 1918-ig Angliáé, Franciaországé s egy jóindulatú Olaszországé volt. Ma Anglián s Franciaországon kívül egy ellenséges olasz birodalomé és egy olasz érzelmű fél-Spanyolországé.

Szeptember 26

Megpróbálom rendezni a hónap történetét.

Thibaudet egy rapszodikus tanulmányában (Les Princes Lorrains) majdnem két évtizede bevallotta, hogy a háborúhoz volt Clemenceau, de a békéhez hiányzott Jaurés. (A név csak jelkép, a francia embe riességet érti alatta.) Csak akkor eszméltek az elárvult helyre, mikor a «honvédő lotharingok»: Poincaré, Barrés és Lyautey marsall után neki kellett volna megszólalnia. Lotharingia, a francia végvár jó katonákat ad, de a békéhez túláradó déli szív kell és Jaurés az volt. Clemenceau, a Tigris, Poincaré, a Makacs, Barrés, az Uszító és Lyautey, a Lovag megmentette a győzelmet, de megbukott a békében; Barrés siralmasan festett a Rajna jobbpartjára vitt békeággal s Poincaré «szakadatlan Versailles»-a szakadatlan ellenküzd lelemre sarkallta a németeket.

E napon Barcelona és Madrid még a köztársaságiaké volt.

A bosszúálló béke senkinek se tetszett. Foch keveselte, emlékiratokkal ostromolta Clémenceaut, a zöld asztalhoz akart jutni, hogy katonai békét szabjon a «hunok»-ra. Lloyd George és Wilson sokallta, a francia-angolszás szövetség már a tárgyalás elején bomlani kezdett. Nem csoda, ha a franciák az ingatag versaillesi parancsot s a kenetteljes népszövetségi okmányt hamarosan megtoldták egy szövetségi rendszerrel. Ezt a szövetségi hálózatot hívták «kollektív biztonság»-nak.

Kollektív biztonság alatt jó tíz esztendeig Franciaország rajnai biztonságát s Németország bekerítését értették. Nyugateurópában angol hátvéddel, belga és — 1922-ig — olasz szárnyfedezettel a francia birodalom, keleten a kisantant és Lengyelország őrizte a bukott óriást. Azt hittük, hogy ez a rendszer kisebb-nagyobb átrendezéssel ma is működik. Anglia keleti határa változatlanul a Maginot-vonal, de a cseheknek is van egy ilyen vonaluk a német határon. A két lapra játszó Lengyelország helyére Szovjetoroszország lépett. Ha ebben a körben valahol rövidzárlat támad, lángbaborul Európa. Ausztria és Spanyolország félig kívül esett rajta (Spanyolország ugyan egy kicsit a francia katonai területhez, Ausztria a cseh hadterülethez tartozott), így aztán sem a polgárháborúból, sem az Anschlussból nem lett világhégés. De a cseh hidat már csak világháborúval lehet felrobbantani. Ezt a csehek is tudják, azért fenyegetőznek pisztollyal és puskaporos hordóval.

Először május huszonegyedikén (cseh mozgósítás), majd szeptember elejétől a berchtesgadeni útig a kollektív biztonságért készült világháború. De mikor

Chamberlain a berchtesgadeni találkozón a cseh Maginot-vonalat átengedte Németországnak, kiderült, hogy Franciaország titokban lemondott politikai főművéről. Vájjon mikor? A fasizmussal a francia birodalom jobboldali szárnyfedezete, a belga semlegességi nyilatkozattal (1936) a baloldali tört le; Románia és Jugoszlávia megrettent a francia-szovjet szerződéstől; a Szovjet fölfalta saját vezérkarát. A kör több helyen megszakadt vagy elmosódott. Lehet, hogy Franciaország hite már Philippe Berthelot halála után megrendült. De lehet, hogy csak az utolsó napokban, Daladier s Bonnet londoni tárgyalásain mondott le róla. A világ mindenesetre csak Berchtesgaden után tudta meg.

De ha Franciaország lemondott a kollektív biztonságról, a cseh híd már nem ér meg egy világháborút. Ezért kezdtek beszélni szeptember harmadik hetében (Berchtesgaden és Godesberg közt) egy elszigetelt közép-európai villámháborúról. Ha Csehország ragaszkodik a Szudéta-földhöz, védje magát egyedül. A francia szövetségi gyűrű egyszerre elvesztette rettegett hírét.

Godesberg után a világ váratlanul ismét a fegyverek után nyúlt. Szeptember elején egy francia katonai gondolatért vérezett volna, most Anglia sodorja a világháború felé. Mi történt közben?

Ugyanaz, ami az abesszin válságban. Baldwin — (Hoare neve alatt) — és Laval engedett Olaszországnak, az angol közvélemény nem. Ha egy szabad nép a kormány békepolitikája helyett a harc mellett dönt, a hatalmat is átadja a háborús pártnak. De melyik ez? A munkáspárt? Vagy a liberálisok? Sem egyik, sem másik, hanem a konzervatív párt harcias szárnya, az «arisztokraták». Baldwin és Neville Chamberlain, a két

polgári plutokrata nem akar harcolni a diktátorokkal, Churchill, Duff-Cooper, Edén a túlsó szárnyon azt tartja, hogy a harc történelmi örökségük. A konzervatív párt a toryk leszármazottja. Amíg tory pártnak hívták, nem tűrt egyeduralmodót a szemközti szárazföldön. XIV. Lajosra küldte Marlborought s Napóleonra Pittet; mind a kettő a «kontinentális hatalmi egyensúly*-ért, Franciaország európai túlsúlya ellen harcolt. Churchillék «tory» szemében a szárazföldi diktátor új XIV. Lajos, új Napóleon s a franciák álta. kitálalt «kollektív biztonság* a régi «szárazföldi hatalmi egyensúly* megváltozott neve. Hajdan a franciák, ma a Róma—Berlin tengely, tehát mindig a túlerősek ellen ragaszkodnak hozzá s a francia szövetség igazi tory észjárással éppen a francia *ártalmatlanság* jele. «Anglia nélkül tehetetlenül dideregnének a Pireneusok lábánál» mondta nekem egy angol. Baldwin és Chamberlain az egykori *whigek* tory-ellenes politikáját oltotta a pártba, Churchill, Duff-Cooper, Edén azonban kitart a régi jelszónál: harc a végkimerülésig s nyilván új Blenheimot, Oudenardeot s Watterloot akar. Ha Edén vagy Duff-Cooper volna a miniszterelnök, Pitt beszédei zúgnának az alsóházban. De Chamberlain talán háború nélkül is megköti az — amiensi békét.

Két angol imperializmus viaskodik a konzervatív pártban. Chamberlain szemet huny a «Drang nach Osten»-nek, hogy elodázza a gyarmati vitát és kikerülje az orosz segítséget. Churchill, Duff-Cooper, Edén viszont a francia Rajnát Anglia keleti határának tartja s habozás nélkül társul az oroszsal. Egy megvert Németországban Sztálin keze Kölnig érne, gondolja Chamberlain, a polgár; egy megvert Németországban Sztal-

lint is meg lehet verni, ahogy Kolcsakkal Lenint is megvertük volna, ha hagynak, gondolja Churchill, a mágnás. Soha ilyen pártot! Jobbszárnya német- és olaszbarát, balszárnya harciasabb, mint a Bastille-téren tüntető Népfront s az egész konzervatívnek hívják.

Kormány és nép az abesszin válságban félúton kibékült egymással s a harci kedv egy tengeri háború helyett kitombolta magát a szankciókban. Churchill és Edén akkor Baldwinak engedett, de már Neville Chamberlain (pénzügyminiszter) közvetített köztük.

Hitler Godesbergben többet kért, mint Berchtesgadenben s ez a hír Churchilléket igazolta. Egy háborús közvélemény s egy részleges pártlázadás várt a másodszor visszatérő miniszterelnökre. Edén ismét nemzeti íhős lett, Churchill Párizsba repült. Úgy látszik, ezúttal ím egyeznek ki félúton: szankciókban vagy «spanyol semlegesség»-ben.

Csakhogymost meg a franciák mennek ímmel-ámmal az angolok után! Ha már úgymoda a híd, elhiszi-e a francia paraszt, hogy ismét új «szent háború»-ba megy? Az angol közvélemény nagyon harcias, de csak Franciaországban van sorkötelezettség. 1789 és 1815 közt, 1914-től 1918-ig valódi «levée en masse»-szal világnézeti háborúkban vérzett, most szeretne még egy kicsit heverészni a Maginot-vonal árnyékában. Szüret-ről, foglyászatról hívták be a föld alá.

Más baj is van. A törvényhozás többsége baloldali, de a kormány mindinkább jobbra sodródik. Régi tünet ez a francia parlamentben. A választáson a baloldal győz s a ciklus vége felé az utolsó kormányok mégis

* 1939 tavaszán a két szárny közelebb került egymáshoz. A lengyel egyezményrel Chamberlain elismerte, hogy Anglia határa a Visztula.

jobboldali koalíciókra támaszkodnak. A jobboldal azonban nem akar összekapni a diktatúrákkal. Egy új háború első áldozata, «új Jaurés»-e ezúttal jobboldali közíró vagy politikus volna, talán maga Maurras. Franciaország mozgósít, de a háborúról most már Anglia dönt. Szerdán összeül a parlament, Churchill állítólag beszél.

Az ember hamar elfelejti a saját írását. Valaki figyelmeztet, hogy olvassam el a *Doveri Átkelésből* a «szerző» s egy londoni szerkesztő beszélgetését. Ma este átfutottam rajta, csakugyan keveset változott a két év előtti helyzetkép. Apróbb ceruzajavítások után erre a válságra is illik. Röviden összefoglalom:

A mandzsui megszállás és az Anschluss között Japán, Itália és Németország elszigetelt háborúkban vagy vértelen foglalásokkal alámosta a három jóllakott demokrácia: Franciaország, Anglia és Amerika világháborús győzelmét. A legtöbb nyersanyag ma is az övék, egy nyílt világháborúban valószínűleg emberrel is, anyaggal is tovább bírnák, mint a három «proletár-nemzet». (A szó Mussolinié.) Csakhogy a világháborút apró, periferikus háborúkra lehet darabolni. Mandzsúria, Kína, Abesszínia, Spanyolország, Palesztina, Ausztria, Csehszlovákia, holnap Tunisz és Egyiptom ilyen elszigetelt hadszíntér az amerikai, angol és francia birodalom határán. Egymásután beomlanak a három birodalom hídfői s aknafolyosói. Egyelőre népszövetségi feddés, diplomáciai rosszalás és szankció a felelet rá.

De a sok parázsló háborút egyszer mégis csak egyesítik. Minél később, annál több veszített lokális háború után kell megvívni a gyarmatokért, vagyis: a *nyers-*

anyagokért és a tengerentúli telepítésért. Egyesítsük tehát a háborúkat a cseh hadszíntéren! sürgeti a konzervatív párt háborús szárnya. Úgy látszik, Godesberg óta Chamberlain fölé kerekedtek. Alapjában ők is imperialisták, de *a harcot a birodalomért átkeresztelték szent háborúvá a fegyveres erőszak ellen.* Chamberlain még vonakodhatik egy *cseh* háborútól, de egy *valásháború* elöl éppen ő, a «clergyman» nem térhet ki. Anglia vallásháborúra készül, ez változtatta meg a hangulatot Godesberg óta. De a francia asszonyok megsiratják a mozgósítási plakátot. Két nap múlva lejár a német ultimátum s ugyanaznap Chamberlain beszámol a parlamentnek a két útról. Ki győz? Chamberlain vagy Churchill?

Egykedvűn nézném a színjátékot, ha szülőföldem e pillanatban a Marquesas szigeteken volna. De a Dunavölgyben huzatos helyre feküdtünk. Sok fölemelőt írtunk s olvastunk dunai küldetésünkről. Én gyűlölöm. Istenem, adj csöndesebb beosztást a magyarnak, kisebb kockázattal! Az ember nézi a felhőt az ég alján, nagy jégverés lehet ott, gondolja. Az a jégfelhő mindig hazám fölött van. Szeretném felgöngyölni, mint az ördög Schlemil árnyékát, meg se állnék vele a Csendes-óceánig.

De nem vagyok ördögös s a hazám sem árnyék. Itt kell maradni. De akkor töltsön el minket Bethlen Gábor lassú haragja s Rákóczi György ravasz ereje! Nehezen ütöttek, de nagyot.

Szeptember 27
(Levél egy magyar lányhoz)

Helgolandon tölti a karácsonyt. Hóesésben, egyedül barangol a Hanza városkákban. Ez a terve télire. Vannak még romantikus lányok.

Sose féltettem a romantikus férfit, testetlen, ködös vágyai kioldják a nők karjaiból. De a nő mindig egy valódi férfi után vágyódik, hamarabb s végleg foglyul esik. Ezért kértem indulása előtt, hogy ne legyen idegen férfi felesége. Félek, ez volna a kalandozás vége.

Nem hiszek a kétnyelvű házasságban. Lehet idegen ember barátja vagy szeretője, nem lehet a felesége. A szerelem alig árul el valamit két emberről, mindig ugyanarra a szögletre világít. Azt hiszik, hogy beszélgetnek, pedig monologizálnak. Fénylő magány a szerelem s a szerelmesek alig tudnak egymásról.

De a házasságban le kell mondani a magányról s ez nem könnyű. Eleinte a legjobb házasság is csak fegyverszünet, amelyben mind a kettő feledtetni próbálja a másik fél fölázdozott magányát. Ezt a fegyverszünetet nem köthetik meg két nyelven. Tévedésből nemzetiségi alapon egyezkednek, tapintatosan kerülnek a hazai babonákat. Mégsem békülnek ki. Nem is békülhetnek, hiszen a nemzetiségnél nagyobb ellentét: két magány ütközik össze. Még a közös származás, nevelés, nyelv, hit se mentesít a házasság próbaideje alól, nem hiába rettegtek a régiek a mésalliancetóll Ha majd hiába keres valamit az alvó férj idegen (s majdnem gyűlölt) arcán, megmondhatom, hogy a Tiszát, a Nyírséget, a Bükköt, Méliusz hitét, Mikes árvaságát, Széchenyi tébolyát keresi rajta. Hogy akar vele fegyverszünetet?

Húszéves koromban minden nemzetet bámultam, kivéve a magamét. Ebbe az idegenrajongásba fojtottam az elveszett Erdély emlékét. Altatóm volt Európa. De még abban az időben sem érdekelt idegen nő. Két nyelv csak eszméket ad egymásnak, a test ragaszkodik az anyanyelvhez.

«A faji jelleg öreg korban ül ki az arcon, úgy látszik a lelkeken is» írja Illyés Gyula. Nem tudom, mióta tudja, én körülbelül harmincéves korom óta. De sose annyira, mint most. Hirtelen érzékeny lettem mindenre, ami magyar, kerülöm s gyűlölöm az idegent. Mit keres nálunk? Valaki megszólított az utcán franciául, felelet nélkül elfordultam, pedig máskor igazán szerettem őket. De ami most jön, csak a családra tartozik, az ismerősök tűnjenek el. Cívakodó családokban láttam ezt, ráfördedtek a résztvevő barátra, testükkel takarták a beteg rokont. Hallom egy ismerősömről, hogy a hazafias aggodalom Londonba röpítette. Meg akarja győzni angol barátait. Most röpül ki? Délafrikából is haza kellett volna jönnie a piszoknak. Még a hontagadót is becsülöm, ha hitéért szakít a hazával, nem volnék protestáns, ha megtagadnám. De előbb várja ki a veszélyt.

Gondoljon ezekre a komoly órákra a külföldi házaság előtt. «A férfiak a fegyverüket pucolják, az asszonyok kötnek» emlékeztetett Márai a minap az örök mozdulatra. Elképzeli ezt két anyanyelvű embert közt? Az idegenek menjenek ki ilyenkor a szobából.

Mikor Bethlen Miklós kancellárt a császár örökre visszafogta Bécsben, rang, hatalom és dicsőség nélkül már csak megmaradt jószágán örködhett a távolból. Írt az almáról, a szilváról, a kukoricáról, a lovak-

ról, meg a bivalyokról. Egy asszonynak írt. Jöjjön vissza, egyszer még magának is dolgozni kell egy fogoly magyarért.

Ugyanaznap este

Bűn-e, ha nem bízom a nemzet bölcsességében? Nincs időm felelni, a lelkiismeretem már az eszem előtt bevallja, hogy bűn. Az igazi szeretet összebékíti a végleteket. Egyszerre kellene hinni a nemzet lobbanékonyosságában s bölcsességében, ez a valódi hazaszere- tet. De én kétkedem a bölcsességében.

A haza bölcse Magyarországon csak a népszerűlem böjti utódja, előbb volt Báthory Gábor, hogy Bethlen Gábor lehessen, előbb Kossuth, hogy Deák legyen. Nem igazi bölcsesség, aminek kijózanodás az igazi neve.

Minden világjárt magyar öregebb, mint a nemzete. Egyenesen az érettebb életkort irigylő a hatalmas ide- gen népektől, nem a kincsüket. Szeretné mindjárt Bethlen Gáborral és Deák Ferencsel kezdeni, ahelyett hogy velük végezze. Én is szeretném. Most lakolok a vándoréveimért, úgy látszik, a sok európai úton kiöregedtem a nemzet mellől.

Ezekben a napokban lelkileg is megértem Majthényt. Olyan mélységesen a mi vereségünk, mint a hang- sorunk vagy a hanglejtésünk, vagy a ki-kitörő pogány- ságunk. Szinte fölösleges stratégiailag megmagyarázni. Annál szomorúbb, hogy a nemzet egy napot se örege- dett azóta. Vagy éppen az a szomorú, hogy ilyenre gondolok? Lehet, hogy minden gondolatom méltatlan a hazámhoz. Nem állhatok honfitársaim felett: vagy észszerűbbé teszem a hitüket, vagy vakon osztozom benne. De hogyan tegyem észszerűbbé? Hit nélkül

azonban én se tudok élni. Tehát vakon kell osztoznom benne.

Túlságosan elnyúlik a nemzet fiatalága, ideje volna, hogy szívóssá, ravasszá, bölcsé öregedjünk. De szabad-e egy nemzetnek fiatalág helyett érett kort kívánni? Ha nem, rossz magyarrá tesz a kívánság.

Mégsem vagyok rossz magyar. A jó magyar hívő és elégedetlen, az idegen is erről ismeri meg a nemzeti-ségünket. Hinni halálíg és haragudni halálíg egy érzés a magyarnak, elválaszthatatlan faji szisztolé és diasztolé. Egyik a másikat ingerli, ezért nincs lagymatag magyar. Ha már nem ölel a szeretet, ölel még a harag:

bár minden túlvilágból hazavásva
fűz Firenzémhez egy mostoha köldök,

hol mint poklát cipelő utas ördög
vagy rab fa, mely hiába nőtt egékbe,
tengek, lekötve s mégis számkivetve.

Kívánom, hogy bárcsak egy Marquesas szigetről nézők az európai színjátékot s ne huzatos helyünről, de az már meg se fordul a fejemben, hogy egyedül nézhetném onnan. A magyar ember bizonyos életkoron és értelmi fokon túl nem lehet kozmopolita. Én is túljutottam ezen a korhatáron. Egyszer Dániel Halévyről emlékezve megírtam, hogy a múlt csak lassan harapózik el rajtunk; az évek testileg, lelkileg és szellemileg visszavisznek a világból széttörhetetlen körünkbe. Az értelemnek szüksége van az *ifjúkori* kozmopolitizmusra, aki viszont érett fővel is ki-besétál az örök körön, már e gyanútlanóságával elárulja félműveltségét.

Boldogtalan a volt világpolgár hazaszeretete. A haladónak többé nem elég haladó a hazája, a konzervatívnak nem elég konzervatív. Én az utóbbiért keser-

gek. A magyar maradi, de nem konzervatív; fájdalom, ebben különbözik a franciától. Évtizedeket mulasztunk, de minden újnak beugrunk egy kicsit, a *reformot* abbahagyjuk az *újság* kedvéért, gőgösek vagyunk s folyton idegen karmesteren a félszemünk. Kevesen tudják, hogy a francia «lobbanékony», «szalmaláng» népnek tartja magát. Ezerszer leírta magáról a magyar önvádat. De ez a lobbanékony nép csodálatos türelemmel őriz valamit — (s ez nem is olyan kicsi!) — ami csak ő, mindig ő, akármi történjék a Rajnától keletre vagy az Alpoktól délre vagy a Csatornán túl.

A megtérő magyar világpolgár világos, félreérthetetlen radikalizmust vagy konzervativizmust hoz haza s hűségfogadalma után hiába keresi ezt a honfitársai-ban. Mind a kettő «felnőtt* állapot. Ezt keresi hiába. Mondja a te szád: igen, igen — nem, nem. Hát mondjuk végre!

De szabad most ilyenekre gondolnom?

Fussatok tőlem,
rejtőztek Ilión fiai,
rejtőztek, ameddig lehet,
vagy tépjétek ki,
tépjétek ki fekete nyelvemet!

Mert nem szólhatom
halkan azt, ami szívembe kiált,
se mézes szóval keserű halált
nem szólhatok ...

Ugyanaznap, éjfélt után

A család holnapután falura megy. A gyerek gyanútlanul alszik, de az asszony még forog az ágyban. Halom a falon át. Gyerek és férfi, menekülés és maradás közt szeretne választani s a férfi megtiltotta ezt a választást.

De a közeledő egyedüllét egyszerre megnyugtat. Milyen kicsi gond a magunk élete! A fiam születésnapján, családdá puhulva még irigyeltem a gyanútlanágát. Gondoltam, jó volna a bőrébe bújni, sekély öntudatába furakodni, mint a lány tóparti iszapba. Pfuj, utálatos emlék ...

Mikor Péter megfutamodott Rómából a vértanúság elől, a régi via Appián összetalálkozott a megfeszített Jézussal. «Hová méssz Mester?» kérdezte rosszat sejtve. «Megyek Rómába, hogy még egyszer megfeszítsek. * Péter megértette az intést s visszafordult.

Vissza kell térni, itt kell maradni, élni vagy meghalni, itt kell maradni.

Az én nyelvemen írta Vörösmarty a Szózat első négy sorát s ezt soha más nyelven meg nem írták.

Szeptember 28

Egy megtört, síró hang hallatszik a prágai rádióban. Állítólag Benesé. Egy sereg angol lap gyilkosságot emleget. Nézzünk egyszer a túlsó oldal szeme közé.

A harmincas évek elején néhány napig Prágában voltam. Akkor még Masaryk lakott a Várban. A város szép volt és lehangolt, egy ki nem mondott mélabú bántotta. Otthonosnak, középeurópainak éreztem. Pedig a Habsburg emlékek alatt roskadó város azokban az években a pánszlávizmus fellegvára volt. Ezt a pánszlávizmust átkeresztelték demokráciának s egy sereg angol és francia ember csakugyan az európai demokrácia őratornyának tartotta.

A cseh valóban velejéig demokrata, de már nem annyira szláv, hogy szívből húzzon a pánszlávizmushoz. Nem való ennek a felvilágosult kertésznek a bal-

végzetű, mértéktelen orosz küldetéseszme. Akár forradalmár «kelyhes», akár hű Habsburg alattvaló, a cseh mindig európai; huszita és jezsuita emlékei elfalazzák Oroszországtól. Most mégis egy telhetetlen keleti eszmét erőltet magára s Kárpátalján titkos bejáratot tartogat Oroszországnak. Ki hitte volna ezt a középeurópai belgákról? «Szláv porosz»-nak szokták hívni a csehet, de amennyire a két országot ismerem «szláv belgának» is hívhatnák. Mária Terézia két kedvenc, szorgalmas, fésült tartománya: Belgium és Bohémia (az ócseh királyság) még ma is hasonlít egymáshoz. Már pedig belgának lenni kitüntetés, de félreérthetetlen európai szerep is.

Benes beérhette volna Bohémia földrajzi fellegvárával, a mai pánszláv cseh «birodalmat» azonban idegen népek testén kellett kiszabnia. Az okos kertész- és üvegfüvő nép régóta sejti, hogy egyszer még nagy baj lesz ebből. Valószínűleg ezért találtam egy lehangolt várost a Habsburg emlékek árnyékában.

A nagyhatalmak Parisban dinasztikus és történelmi határok helyett néprajzi határokat akartak kiszabni. Minden előszobában Benes ült, mindenütt ott termett a ceruzával. A fáradhatatlan mosolygó emberke majdnem egymaga hordta szét a Habsburg birodalmat és Szent István országát. Ültettek a kettő helyére egy nemzetiségi országot. Csakhogy ebből már hiányzott a Habsburg birodalom latin-germán kultúregysége — (maga Prága is egy gótikus-jezsuita Habsburg város) — s a magyar történelmi egység, amelynek legszebb jelképe az *osztrák* Donner Raphael *huszáratillás latin* Szent

* E sebtében följegyzett gondolatot megerősíti egyik jeles fiatal szlavistánk, Sárkány Oszkár nyugodtabb időben írt tanulmánya «a cseh Janus arc»-ról. (Protestáns Szemle, 1939 febr.)

Mártonja a *háromnyelvű* Pozsonyban. Benes föltámasztotta a nemzetét s rögtön ledöfte a nagyzóló pán-szlávizmussal.

A nyugateurópai ember a helyszínen hamar rájön, hogy a tarka monarchia helyére egy tarka Csehszlovákia került. Dinasztikus és történelmi határok helyén hadászati és nem néprajzi határokat talál. Megnyugtattam francia, angol és olasz ismerőseimet, hogy Prágából jövet nem muszáj beszélni a csehekről. Megvan róluk a véleményünk Európa nélkül is. Gondoljanak Prágáról akármit, akár a legszebbet, a magyar attól még szíves vendéglátó marad.

De a legtöbb idegen önként beszélt. Bántotta a valóságérzéküket. Hazatérve elővették az emlékiratokat. A legtöbbje nem figyelt annakidején a béketárgyalásokra. Most elcsavarogtak a tekervényeiben, mint a régész a hamuvárosokban. Még a csehbarát is szorongva tért haza. Néhány nap óta leolvasom ajkukról a visszatartott szót: «menthetetlen». Ezt mondták magukban, amíg Pesten voltak.

Egy szomorú ember beszél a prágai rádióban. Csakugyan ő az? A műsorközlő megismétli a nevét. El kell hinnem. De sehogyse tudom elképzelni. Mert én másnak is láttam.

Honfitársaim az országcsonkítót gyűlölik benne. Hát még ha ismerték volna a nemzetközi utazót! Otthon komoly államférfi volt, de külföldön már nem bírt a jókedvével. Ha a népszövetség folyosóin valaki elégedetten mosolygott, tudtuk, hogy ő az. Massaryk fáradt volt, a lótás-futást már Parisban átengedte Benesnek. És Benes szívesen futkosott. Szerette az előszobákat. Aztán Dezső és Kelen humoros népszövetségi étlapjaira

is rákerült, önéletrajzot írt, könyveket Írtak róla. Így emelkedett hírből és dicsőségből.

A franciák és angolok leereszkedem túrték a buzgalomát. Ha Lafontaine egyszer együtt látta volna Brianddal, biztosan megírja róluk a bernáthegeyi és foxi meséjét, örültünk is ilyenkor, hogy Magyarországot a kevésbé népszerű és kevésbé jókedvű Apponyi képviseli.

Ugyanaznap délután

A tűzvész és árvíz menekültje apró semmiségeket szorít a szívéhez. Így tesz a gondolat is. Mindjobban elmaradok az eseményektől, gyerekes gondjaim vannak. Mekkora hazugság lehet, hogy a halálveszélyben egy szempillantás alatt leperreg előttünk az életünk! Egy gondolatrögzítő gép biztosan csupa jelentéktelenséget fényképezne le az agytekevényekben.

Azon szomorkodom például, hogy talán soha nem látok többé francia filmet. Raimu volt a kedvencem. Kiszemeltem pár könyvet az Oxford zsebkönyvtárból. Most lemondok róluk. Az is kár, hogy nem olvastam el idejében a Wilhelm Meistert. Ilyen gondjaim vannak.

Észrevétlenül az új élethez alkalmazkodtam. Légitámadás után éjjel is vissza kell mennem a hivatalba. De az elsötétített s riadt városban keresztül órákig eltarthat az út. Azt tervezem tehát, hogy egyedülétemben a hivatal mellé költözöm. Talán egy olcsó szállóba. Számolom, futja-e a pénzből? Igaz, nem tart sokáig, úgymint behívna, ha a dolog komolyra fordul.

K.....vel feketéztek a dunaparti terraszon. Hetek óta először szabad a délutánom. Már a régi vagyok. Ha leszerelek, megírom a könyvet a latinokról, Budapest-

* A feljegyzéskor még alig ismerték őket Budapesten.

ről stb . . . Roppant összefüggőn beszélgetünk, a mámoros ember ügyel ilyenformán a folyamatosságra. Később elmegyünk S hez az asszonyokért. Onnan hívok föl egy kollégát. Van valami hír?

Sohasem fogom megérteni, ami akkor történt. Mielőtt felelt volna, *megéreztem a mosolyát a vonal túlsó végén*. Másnap megerősítette, hogy a várható fintoromon mosolygott.

— Van egy kicsi. A négy hatalom Münchenben találkozik.

Nemsokára ömlik a hír. Churchill beszéde elmaradt, az angol parlament kalaplengetve lelkesedett a miniszterelnökért. Hallgatom, hallgatom s hirtelen elálmosodom.

A vihar elült, a lobogó lélek petyhüdtlen visszahull a nyelére.

Szeptember 29

— Úgy-e nem megyek falura?

— Várj holnapig.

Korán lefekszem. Gyermekek lettem újra, elálmosodtam az izgalomtól, mint régen, Mikulás és Karácsony előtt.

Múlóban lehet a válság, mert szörnyű tiszteletlen ötletem támad a sötétben. Kiteszem éjjelre a cipőt, hát-ha a négy Mikulás beledugja az egyezményt? De a lelkem mélyén nem is mosolygok ezen, egy szemernyi ottrekedt gyerekség a népek Mikulásaihoz könyörög.

Szeptember 30

Félhétkor kimegyek az újságért. Hetek óta az első borús nap. Jó jel. Kinyitom az újságot.

Megegyeztek.

A pótjegyzék a magyar és lengyel követelésről szól.

Hála Istennek, kezdődik a mi munkánk.*

* A szeptemberi világválságnak hónapok alatt óriási irodalma támadt. Jegyezzük föl: *Georges Duhamel*: Mémorial de la guerre blanche (a legszebb és legnemesebb); *Jules Romains*: Cela dépend de vous (München-párti); *Dániel Halévy*: 1938. Histoire d'une année (Népfrent-ellenes); *Henri de Montherlant*: L'Equinoxe de Septembre (nyegle, ellenszenves); *Graham Hutton*: Danubian Destiny (kitűnő közgazdasági résszel); *Douglas Reed*: Disgrace abounding (németellenes és — antiszemita); *G. E. R. Gedye*: Fallen Bastions (Chamberlain gyalázó); *Hamilton Fish Armstrong*: When there is no peace (amerikai szerző, Daladier- és főleg Bonnet-ellenes); *R. W. Seton-Watson*: Munich and the Dictators (főlösleges jellemezni). Az angolok magukkal szemben is indulatosabbak, mint a franciák, németgyűlöletben pedig messze túlsznek rajtuk.

ŐSZI NAPPALOK

*Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a múltat be kell vallani.
A Dunának, mely múlt, jelen s jövő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat:
ez a mi munkánk; és nem is kevés.*

József Attila: A Dunánál

Október 5

Ma s holnap szállják meg az Eger-Karlsbad körzetet. Száztizenöt év után a német katonák egy kocsis kéreknymába lépnek.

1823 szeptember 5-én indult el a kocsis Karlsbadból Egerbe. Három utasa volt, egy éltebb úr, az Írnoka, meg az inasa. Az első fogatcserénél följegyzett valamit. Attól kezdve folyton írt. Évek óta elszokott az írástól, máskor tollbamondott. Valami titka lehetett az írással.

Szeptember 11-én mentek tovább Egerből. Az utas még mindig a rejtélyes íráson dolgozott. Hetvennégy éves volt s egy meghíúsult lánykérés emléke elől menekült. Egész életében halálos betegségekkel viaskodott, mindig ő volt az erősebb; herkulesi próbákat állt ki a tüdejével, vérével s a mélabújával. «Wohl kamst du durch, so ging es allenfalls. Mach's einer nach und breche nicht den Hals!» Most is az életért viaskodott: száz évre tervelt élete múltott azon, hogy az eleven emléket befalazza egy költeménybe.

Szeptember 17-én érkezett Weimarba, a kész verssel. Eckermann hallotta elsőnek, ő is csak hetek múlva, így született meg a világirodalom leghevesebb s legszomorúbb szerelmi vallomása, a *Marienbadi Elégia*. A költő hetvennégy éves volt, az elhagyott lány tizenkilenc.

Följegyezték, hogy akkor is szép ősz volt.

Október 9

Ma kezdődött a komáromi tárgyalás. Mikor a magyarok átmentek a hídon, a rádióban megszólalt a Himnusz. Éppen befordultam egy folyosón. Valamilyik szobából kihallszott az ének. Egy altiszt hallgatta a folyosó végén, feszes vigyázzállásban. Egyedül volt, magának állt föl. Ez aztán szervezett ember, gondoltam. A *lelke* szervezett.

Október 12

Türelmetlenek voltunk a szeptemberi szörnyű veszélyben. Mohácsnál se volt türelmünk, nekilovagoltunk az ágyúknak. Isten tudja, ilyenkor még szeretjük is egymást.

Most pár heti türelem kéne, de már elment a kedvünk. Úgyis mindenünk oda, kár a munkáért! Hamar vadásszuk le egymást. Te vagy az oka, meg te, meg a negyedik, meg az ötödik! Keressünk bűnbakot a magyar balsors nevében.

Október 15

Részleges mozgósítás. Megint bánom, hogy morogam a magyarra. A város nyugodt, jókedvű, ritkán lát-

tam ilyen méltóságosnak. A legtöbb férfi egy irányba megy: a Keleti-pályaudvarnak. Kézításka, batyu, papírcsomag a kezükben. Olyan ritkán s olyan kevesen tudják, hol a helyük az életben. Ma minden férfi tudja. Talán közelebb csúsztunk a háborúhoz, mint szeptemberben, mégis más a kedvünk. Egy világháborúban idegen gazda cselédje, zsellérje lettünk volna, de ez a harc az elvesztett északi határért már *védelmi* háború lenne: a régi szülőföld védelme. Utólagos védelme. A régi magyar is csak a határig követte a hadakozó királyt. Mi még messze vagyunk attól az északi hegytől, ameddig magától elment.

A magyarnak ma is Görgey és Bem hadjárata a hősi emlék s nem a világháború. Egy második világháború küszöbén kérdezetlenül, de bátran készültünk a borzasztó áldozatra. Most hirtelen egy Görgey hadjárat reményére ébredtünk. Hogyne volna kicserélve a kedvünk.

Október 16

Búcsú a Terézvárosban. Eszeveszetten szólnak a papír- és bádogtrombiták, a gyerekek fújják az apák ébresztőjét. Búcsú ez a szó másik értelmében is, a kis cselédek búcsúztatják a legényt.

Október 17

Tizenöt év előtt még dadogott a rádió. Sípolt, zörgött az úr, az angyalok hazája. Majd kitisztul a hangjuk évtizedek vagy évszázadok múlva!

A hang gyorsabban kitisztult. De minél tisztább lett, annál alacsonyabbról jött. «Ecce ancilla Dei» dadogta az első gép. Legalább is így hallottuk. Ám az ember gyorsan tökéletesít, pár év múlva már ékesen szólt.

Ékesszólón hadakozott. Mert ahogy tisztult a hang, úgy borult el a lélek. Még jóformán le se szokott a da-dogásról, már szétszórta a háború magvait. Strasbourg Stuttgarttal vívott a rajnai megszállás, Bari Londonnal az abesszin háború alatt. Az első csak nemzeti háború volt, a másodiktól már az egész arab világ megmozdult.

(A mélyből, a földből jön a kenyér, a magosból, az égből a veszély. De csak abból a magosból, amit az ember elér. Ami fölötte van, még mindig az angyaloké. Ezúttal sem ők üzentek; majd később! A rádióhangok és bombavető repülőgépek fölött egyszer mégis csak megnyílik az ég, mint Pozzo mennyezetképén a római S. Ignazio templomban s a négy világrészt hangok és gépek helyett a mennyei fény fogja össze.)

A pozsonyi rádió ostoba és tajtékozó fenyegetése óta háborúban vagyunk a csehszlovákokkal. Pozsonyban, Besztercebányán és Kassán van az ágyúállásuk. Dühösek, de hevenyészve dolgoznak. Ha felkészülünk a hosszú háborúra, csak az első két hétben nehéz a dolgunk. A türelem néha a legnagyobb kegyetlenség. Legyünk türelmesek.

A komáromi tárgyalás egyebek közt azon feneklett meg, hogy a felek kétféle népszámlálási alapon álltak, a magyarok az 1910-esen, a csehszlovákok az 1930-ason. Azóta a három felvidéki rádió szinte óránként gyalázza az utolsó magyar népszámlálást. Egyik előadójuk hajlandó visszamenni 1880-ra. Szerinte is csak akkor kezdték el istenigazában a magyarosítást.

De mért hátráljunk csak 1880-ig? Hátráljunk 1550-ig vagy 1300-ig! Ha ők megteszik történelmi jogalapnak a legendás morva birodalmat, mi is megtehetjük népszámlálási alapnak a korabeli okiratokból vissza-

vetített becslést. Azokat az adatokat boldogan vállalhatjuk. Egy emberöltő délibábos, önámító, mechanikus magyarosítása szól a terhünkre s több évszázados zavartalan elszlávosodás a mentségünkre. Határjelek, dézsmalajstromok mutatják, hogy a középkorban a Nyitra, Vág, Garam, Tárca, Hernád völgy szinte a legészakibb pontig magyar volt. Békés beolvadással vettük el ezt a területet.

Senkise kéri számon az elszlovákosodott Kovács Pétert vagy Kis Istvánt, gyöngö a vállunk, hogy századok végzetes munkáját visszafordítsuk, ők ellenben minden szláv nevű magyart visszakövetelnek. Legalább háromszáz esztendeig szlávosodtunk s ezt három évtized szájmagyarosításával próbáltuk egy kicsit helyrehozni. De hallgassák meg a csehszlovák rádiókat. A magyar úr Szvatopluk óta tüzzel-vassal járt a Felvidéken.

Szóval melyik népszámlálásnál maradjunk? Alig kezdődött el ez a számtani versenyfutás, már utálom. A kor vaskos testiségére s az erőszak tekintélyére vall, hogy örök jelképeket is emberhússal mérünk. Ebben a városban lakik kétezer magyar és kétezer szlovák, összesen tehát körülbelül húszezer font magyar és húszezer font szlovák hús. Most aztán melyiké a város?

Hivatalból nekem is hússal kell mérnem az igazunkat, de magamban a szellem hajszálmérlegére vetem. Kassát és Pozsonyt akkor is visszakérném, ha már egy szál magyarja se volna. Csináljunk becsületes vásárt; ne csak eleven hússal mérjük a jelképeket, hanem azokkal a halottakkal is, akiket a századok magukba fogadtak. Százalékkal mérnek? Mérjük temetőikkel.

A magyar Reimshoz és Chartreshoz, a Koronázó és Dómvároshoz ragaszkodom, füttyülök a néprajzi szá-

zalékra. Sokszor mondtuk a franciáknak, hogy hazájukra vetítve elvesztettük a magyar Elzász-Lotharingiát, Gascognet, Guyennet, Provenceot. «Négy Elzászt akartok?» kérdezte egy okos plakát a háború után. De még szörnyűbb, hogy oda van Reims és oda Chartres. Mert Reims több, mint a környező Champagne tartomány és Chartres több, mint a búzatermő Beauce, ami a tornyából látszik.

De ezt nem is próbálom megértetni az ellenféllel. Talán megértik messzebb. Elmondatom franciául, angolul és olaszul. A csehszlovákokkal a font húsért harcolok.

Október 18

A három ellenséges rádióban részleteket olvasnak fel Féja és Kovács Imre könyveiből. Mind a kettőt egy jobb parasztsorsért írták, «kórház vonatok», a szó társadalompolitikai értelmében. A csehszlovákok lefoglalják lőszerszállításra. Bűneink helyett a jószándékunkat fordítják vissza a mellünknek. Féja és legtöbb társa azért volt olyan kíméletlen s durva, hogy *hirtelen s nagyot* segítsen a népen. A legelemibb tisztességérzet is azt súgja, hogy az effajta őszinteség nem tartozik az idegenre, még ha ellenség is.

Minden nagy nép elégedetlen magával; vaskos könyvekre valót lehet összegyűjteni azokból a vádakból, amiket németek, franciák, angolok vagy olaszok haragjukban a nemzetükre szórtak. Voltak már a csehek is irgalmatlanok magukhoz. Senkise nyúlt illetlenül ehhez a családi ügyükhöz. Ha egy tökéletesebb hazáért voltak kíméletlenek, egy tökéletesebb magyar hazáért voltak kíméletlenek, egy tökéletesebb magyar hazá eszménye tiltja, hogy vigyorogva erre az önbírálatukra is kiterjesszük a hadijogot.

Féja egyébként már felelt. Mielőtt tovább olvasnának a *Viharsarokból*, engedjék őt a szlovákiai és kárpátaljai viharsarokba. Amit a szlovák és ruszin író elmulasztott a maga hazájában, a magyar vendég szívesen elvégzi. De akkor aztán a szlovák és kárpátaljai *Viharsarok* is a kassai, besztercebányai és pozsonyi rádió elé tartozik.

Október 20

Megkérdezi egy beregszászi ismerős: «Gondoltál-e arra, hogy még a Tisza forrásvidéke s a kárpátorosz sarok is tele van magyar költők nyomával?» Futtában szemlét tartunk. Alig győzöm szedni az emléket. A máramarosi bércék a magyar költészet mozdíthatatlan diszletei.

Kuruc dal termett Beregben, Ungban, Esze Tamás bölcsőjénél, Bercsényi Miklós udvarában. A felsőtiszai Cseke: Kölcsey sírhelye a Nagy Lajos adta nemzeti földön, Széphalom: Kazinczy lakása, Nagypeleske: a nótárius szállása. A huszti romra írta Kölcsey egyik legszebb versét, Kazinczy Spielberg és Kufstein után a munkácsi várban raboskodott, Petőfinek majdnem úgy otthona ez a világ, mint a Kunság; híres verse, *A Tisza* is a Felsőtiszáról szól s a költői kert fölött már az orosz havasok tündökölnék. A legszelídebb tékozló fiú, a vándorszínész Arany János Máramarosszigetről szökött vissza a szülői házba. Árva Juhász Gyula ezen a végen is tanárkodott egy darabig. A századfordulón egy zaklatott lelkű székely főszerkesztő bolyongott erre, ingerült tömondatok pattogtak az agyában. Pásztorok, favágók közt, irtózatos havasi szegénységben készült a könyve, a *Kazár Földön*. Krúdy Gyula, ezúttal Zöld

Vadásznak öltözve egy kárpátaljai szoroson át hajtattott Gácsországba. És egy sajtóhibás álnév mögé bújva Turjaremetén született költővé egy somogyi huszártiszt:

Köszöntöm erdős szülőföldemet,
 Ung mentében a hegyeket,
 Szép Neviczkét, mely bár kerté varázslák,
 Dacosan hordja még Bercsényi várát;
 S a völgyet, amely kezdve Percsenyitől,
 Csekély hódítás a nagy rengetegből,
 Napos benyíló, két hegyközi résen —
 E tájt esett meg az én születésem...

Fújunk egyet a beregi ismerőssel. A magyarok Vereckéről jövet az Ung mentén ereszkedtek a Tiszára. Azóta a magyar költők a Tiszától visszafordulva időről-időre megújítják a jelképes foglalatást az orosz határig.

Október 21

Azt hallom, durvul a rádió. A költői estek csakugyan szelídebb időkre maradtak. De ha le is szállt a hanggal, nem engedett a lelkiismeretből. A csehszlovák támadás szövege egy félóra alatt az íróasztalon fekszik, telefon üzi a Levéltárban, Múzeumban, Egyetemen, Gazdaságkutatóban stb. a szakembert, legkésőbb egy félnap múlva belövésre irányulnak az ágyúk. Így megy ez Komárom óta.

Elkapott a vadászszenvedély, találgatom, melyik állásuk némul el leghamarabb? A gazdasági frontról már csak egy-egy fáradt lövés hallszik, reggeltől estig a népszámlálást örlik. Az 1910-es összeírást egy elbizakodott, optimista, de *gyanútlan* ország tartotta, az 1930-ast a megcsonkítástól rettegő. Minden állampolgárnál eszükbe juthatott, amit a nemzetiségi Magyarországgal tettek. Kell hozzá némi arcátlanság, hogy ép-

pen ezt a népszámlálást tartsák megbízhatónak. (Igaz, hogy csak a mi használatunkra. Mert arról már hallgatnak, hogy ezekben az adatokban azok a cseh telepek és hivatalnokok is benne vannak, akiket a szlovákok és ruszinok kapával és kaszával készülnek kiverni szűkebb hazájukból.) Megint csak azt mondom, hogy nekem a magyar Reims és Chartres kell s nem száz, ezer vagy tízezer font emberhús.

Lélek, mely biztosan magyarnak született, röpjél kevélyen a gyűlölet fölött! Írtam egyszer, nehéz időben. A lélek most sem akar egészen leereszkedni a csataterre. Még nem adta meg magát a szenvedélynek, az álomba menekülve tiltakozik. Hajnalonként egy kusza félálommal ismerkedem, afféle éber álommal, amit Léon Daudet elkeresztelt «reve eveille»-nek. A lélek messzire szöktet, de a vadászszendevély mit sem törődve a szökéssel, már kínozza a derengő tudatot. Már ugrok új adatért, új számért, a harmadik telefonhívásnál tartok. Csakhogy közben nem bírok kiszállni egy római egyfogatúból. Majdnem minden félálomom ebben a poroszkáló kocsiban talál. Foszladozó ülésén urizálva hajtatok a Via di Porta Angelicán, keresztberakott lábam kilóg a hágcsó fölé, mindjárt a vatikáni múzeumhoz érünk. Erősen tűz a nap. 1900-at írunk. Ez a poros évszám is a lélek tiltakozása, nyaralása.

Mind jobban behallszik az egyfogatúba a képzelte telefonbeszélgetés. A 110—544-től és a 160—463-tól cáfolatot kérek ma estére. (A három ellenséges adó a szétlőtt állásokból új területre húzódik.) Most a szoba közepén állok, a római konflis még poroszkál a múzeum felé. Lehajtok a cipőmért, a kép hirtelen szét-pattan. Egészen fölébredtem.

Október 25

Tegnap múlt egy hónapja a francia és angol mozgósításnak. A világ megkönnyebbült, de hitetlenül. Egy amerikai közvéleménykutató intézet — (ilyen is van) — megkérdezte tagjait vagy előfizetőit, szóval néhány millió amerikait, hogy helybenhagyják-e a müncheni egyezményt? A többség igent mondott, de hozzátette, hogy a háborútól még jobban tart, mint egy hónap előtt. Úgy látszik, az egyezmény csak egy tollat tépett ki a háború szárnyából.

Ez is valami, utóvégre az ember évezredeknek épít, de napról-napra él. A holnapért hálás Münchennek, nem a messze jövőért. Félt; most szorong. A fák, a toronyok s a sziklák tovább hajladoznak a háború szárnyverésétől.

Pedig nagyot bukott a főpróbán. A londoni nők lélekszakadva futottak Chamberlainné kocsija után, özsze-vissza csókolták a kezét a leeresztett ablakon át. Egy müncheni anya az utcán megölelte Daladiert. Azt mondják, a hazatérő francia miniszterelnök egy darabig keringett a párisi repülőtér fölött, nem tudta, mire készül ott lenn a tömeg. A pilóta óvatosan lejjebb ereszkedett, zsebkendők lobogtak feléjük. Senkise gondolt a francia vereségre, Daladier leszállhatott. Azóta valami tizenkétezer ajándékot kapott, egy kisfiú elküldte a játékvasútját, egy nyugdíjas a heti pipadohányát, egy fiatalasszony egy darabot a menyasszonyi fátylából. Négy főváros és százezer mozi éljenzett a hazatérő Hitlernek, Mussolininak Chamberlainnek és Daladiernek s a lemondó Duff-Cooper becsületreméltó helyzetismerettel ünneprontónak nevezte magát.

A háborús főpróba megbukott, de az emberiség mégsem könnyebbült meg. Régóta és sokfelől hallja, hogy a háború örök állapot, a béke csak időnyerés. Zsebkendőt lobogtatva futott a négy államfő kocsija után, de csak a holnapot merete megköszönni. Időt nyert, hogy még egyet aludjon, még egyet nyújtózzon, még egyet öleljen. Valószínűleg nem is akart többet. Legalább is a múlt századig nem akart. Fölperzselt városokban, letarolt falvakban, zaklatott mezőkön lakott, a zsoldos a tudós körébe taposott, a bölcs a pestis elől menekült, az útszéli fa embergyümölcs alatt roskadt, kapitány, ezredes vagy fegyveres lovag kíméld a küszöböm! — kiáltott Milton egyik szonettjében s ezt a könyörgést századoktól vette át és századoknak adta. A vetés azért van, hogy tápláljon és belegázoljanak, a kazal, hogy öleljenek alatta és fölgyújtsák, az asszony, hogy oltár előtt imádják és meggyalázzák, a város, hogy védjen és benne égjenek, az Isten, hogy föláldozza a fiát és a világra küldje a Jelenések négy lovasát a mérleggel, a karddal, a kaszával és a homokórával.

Ember, mulandó, koldus vagy király,
Emeld föl és hordd magasan fejed!
Hős vagy, fenséges, mind, ki a halál
Gondolatát agyadban viseled.

Október 26

Szokjunk már a keserves igazsághoz, hogy Mohács óta kis népek közt a helyünk. Bethlen Gábor, Rákóczi György, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos: a legfényesebb és leghatalmasabb magyar is esdekelt, adózott külföldön. Utolsónak Deák Ferenc tudta, hogy idegen falhoz kell ragasztanunk a házunk. Halála után ismét nagyhatalmi álmokra hevültünk; Vajda János, Arany

László, Beksics Gusztáv, Asbóth János, Czirbusz Géza hiába kiáltoztak az elszabadult nemzet után. Már a közös bank, a közös szolgálati nyelv is túlságosan szorított. Nagy Lajos és Mátyás jussán törvényt akartunk ülni Középeurópában. Embertelen és pimasz volt a csapás, mely a nagyálmú népet kicsi erejére ébresztette.

Kicsi nép vagyunk, el kell viselnünk a nagyok haragját és pártfogását. Még őszinte hálával is tartozunk a pártfogásért, utóvégre a jóság nem a nagy népek érénye.

Nyolcvanmillió germán s vagy kétszázmillió szláv közé szorítva már csak az életünkért szoronghatunk. Szorongunk és túlélünk minden hatalmat. Mert túlélni még tudunk.

Egyszer a Fertőből kihúztak egy időtlen halembert, Hány Istókot. A zombékban, nádi sűrűben, majd hogy a víz alatt nem lakott. Így bújt el időnkint a magyarság is a vízi rejtekébe. Csonttá aszott, egy szúnyog is belevásott volna a húsába. De túlélte. Mikor az európai népekből hírmondó sem marad, a magyar talán még mindig a subája alatt dörmög.

Október 27

Váratlan lövés ér. A csehszlovák rádiók Grünwald Béla *A Felvidék* című könyvecskéjét idézgetik. Tavaly télen olvastam, jól emlékszem rá. A dolog nem tréfa.

Grünwald Béla felvidéki ember volt a javából. Ropant tudású, világlátott. Ismerte Franciaországot és Bismarck ifjú birodalmát. Állambölcseletet is nyugaton tanult; Eötvös József mellett ő volt a múlt századi magyar közélet európai szélsősége. De amíg Eötvös a

rát eszméiből merített — (Európában tulajdonképpen harmincas és negyvenes évek romantikus, emberbamin minden politikus idealista volt az 1848-as nagy csalódásig), — Grünwald már egy türelmetlenebb és anyagiásabb Nyugateurópából tért haza. A darwinizmus az államtudományba is behatolt: az uralkodó nemzetiség az erősebb «természetes» jogán minden országban erőszakkal asszimilálta az idegenajkúakat. Szekfü Gyula pár év előtt megírta, hogy a nemzetek ma az idegen vérségi és nyelvi csoportokat kitaszítják magukból s az új népi közösségek «disszimiláció» útján alakulnak. A hatvanas és hetvenes években a *nemzetállam* eszme ellenben a fajok harcát az asszimilációval vagyis nemzetállami beolvasztással próbálta eltüntetni. A bruxellesi és a párizsi központi kormány nem vett tudomást a flamand és breton szeparatistákról, a poroszok tűzzel-vassal németesítettek a lengyel Posenben s a szászországi szerb vidéken. Nyugateurópainak lenni sokszor annyi, mint türelmetlenné lenni. Ez a türelmetlenség a hazatérő Grünwaldból sem hiányzott.

De a magyar nemzet a kiegyezés után még távolról sem volt olyan türelmetlen, mint nagy európai társai. Külsőleg ugyan a központosító francia nemzetállamhoz hasonlított, de mélyebb életében még derengett a régi nemesi nemzetgondolat, mely az anyanyelv fölött átölelte Hunnia összes nemesét és honorációját, de kitaszította a pórnépet. Ahogy csalóka volt a liberalizmus, csalóka volt a nemzetiségi politikája is: csak felületesen polgárosult s csak tessék-lássék magyarosított. Nem lehetett a lusta magyar patriarkalizmust, keleti nemtörődést és keleti bölcsességet egyik napról a másikra megfojtani. Miután ez a fölöslegesen urizáló,

de a nemzetiségekkel türelmes magyar maradiság a megyékben volt a legmakacsabb, Grünwald felingerült ellenük s haragját elsősorban nemzetiségi politikájukon töltötte ki. A magyar megyék annyira tehetetlenek, írta, hogy a silány műveltségű szlovákokat sem tudják megmagyarosítani! Erélyes nemzetiségi — vagyis korabeli fogalommal erélyesen asszimiláló — politikára csak egy napóleoni vagy bismarcki központ képes és szerinte ez a centralizmus nem a megyék pillérein, hanem a romjain épül fel. A nemzetiségi kérdés magyar-ázza Grünwald megye-ellenességét, viszont ez a megye-ellenesség ragadta el a nemzetiségi kérdésben. Ha nem akarta volna mindenáron kipellengérezni a megyék mulasztását a magyarosításban, nyilván a szlovákokat sem becsmérelte volna le. Ráadásul tapasztalatból tudta, hogy szlovák kortársai se mind illenek már a kedélyes táblabíró nemzetképbe. Pánszláv irataik alispáni asztalán feküdtek.

Ilyen előzményekből született *A Felvidék*. Grünwald tudta magáról, hogy türelmetlenebb, mint a korabeli magyarok. De honfitársaival legalább annyira, mint a nemzetiségekkel! Erről azonban hallgat a csehszlovák rádió. Elhallgatja a könyv születési évét is: az 1910-es népszámlálást egy harminckét évvel korábbi könyvvel akarja rossz hírbe keverni. Egy magános írást rendel ki a magyar határkövetelések ellen.

Felelni kell, még hozzá hamar. Grünwald a maga nevében beszélt, a síron túl is meg kell tagadni. De alig tudom erre rávenni magam. Fölhívom egy fiatal, kitűnő történészünket. Hangja hallatára ismét elmegy a bátorságom. «A haza veszélyben van...» dadogom kitérően. «Nem tudom, vállalod-e ... Vállalnod kéne...»

Szerencsére rögtön megérti a veszélyt. Vállalja. Nem is kezdtem olyan rosszul, a haza csakugyan veszélyben van.

De ma este sehogyse lelem a helyem. Tisztelem Grünwaldot, minden könyvét fölhajszoltam a könyvtáramnak. Most leszedelem őket a polcról; úszik előttem a betű. Nem tudok olvasni. Grünwald világgá bujdosva a Szajnaparton agyonlőtte magát, a párisi magyarok csak másod vagy harmadnap ismertek rá a Halottasház egyik üvegkalitkájában. Hirtelen, nagyon mélyről föl villan egy emlék. Atmegyek a másik polchoz. Szomorú Dezső a *Párizsi Regényben* szemtanúi emlékezetből leírja a Morgue halottját.

«Ímhol fel lévén ismerve, Grünwald a mélyben volt már, a folyosó legmélyén, egyedül a fődött híd sarkában, a Szajna fölött, ahonnan fúj a szél. Egy deszkalapon pihent magányosan, egy fehérvászon lepel alatt s kopasz feje, cézári kontúrjaival, a nyugalomnak azt a lágy formáit mutatta, ami a halál egyetlen szépsége. A Szajna partján lett öngyilkos, közvetlenül a víz mentén, úgy gondolván egy utolsó gondolatján, a víz sodra el fogja vinni messze. De a víz sodra nem bántotta, csak a sebét mosta el a halántékán...

Még szomorúbb volt Grünwald temetése a Montmartre-temetőben. Olyan volt ez ezen az őszi napon, mint egy angol tájkép, sok szürke levegővel, néhány fával, néhány cserjével, sok folyondárral a ritkás atmoszférában s egyetlen egy koporsóval, amit visznek egy keskeny úton, zord felhők borulatával az égen, ahol fekete kettesben két varjú száll egymás után magányos röpködésben. Nem tagadom: az emberi létnek valami borzasztó nyomorúsága terjedt itt, a hangulat egységé-

ben. Ehhez a koporsóhoz is odalovagolhatott volna a lordmajor balladaszerűen, de vadászván is e dült környéken s kérdezhetette volna a halott iránt érdeklődve: mi baja volt, hogy meghalt?»

Eddig csak megverni való ellenfél volt a csehszlovák rádió. Ma este szívből gyűlölöm.

Október 28

Az Egyetemi Kör előadássorozatot tart a Felvidékről. Megkérnek, beszéljek én is egy este. Nincs időm a fogalmazáshoz, kérdések alá fogatom magam. Ma volt ez a beszélgetés. Lejegyzem, ahogy a fejemben maradt.

Volt-e a Felvidék német típusú műveltségének önálló jellege? A «Deutsche Kunst in Zips» és hasonló könyvek szerint aligha.

A Felvidék alsó fele a nagy geológiai törésvonalig magyar település és jóformán színét se látta német műveltségnek. Ez a pogánykori foglalás csodálatosképpen körülbelül addig a kihült, harmadkori vulkánorig ér, amely a leszakadt pannon rög s a föltüremlett Kárpátok határa. De érthető domborzati okból körülbelül e szakadás mentén épültek később azok a várak is, amelyek a bányavárosokat, tehát a német telepeket védték. Érsekújvár, Léva, Fülek nélkül Selmecbánya is prédára került volna. Néprajzilag és történetileg egyaránt magyar terület, nomád népi emlékek s magyar katonai emlékek lelőhelye. Bartók és Kodály a megmondható, hogy a Csallóközben, Zoborhegyen, a gömöri medencében könnyebb pogánykori dallamot találni, mint német kultúrnyomot. De ugyanitt vitézkedtek Balassi Bálint végbeli katonái. Érsekújvár Oláh Miklós palánkvárából

sarjadt ki, Léva Dobó István birtoka volt, Fülek az egri vár hősi és tragikus sorsában osztozott. Szent István alatt *észak* felé, a hódoltság alatt *dél* felé volt gyepű, azaz katonai határ.

A kárpáti városok köveit azonban csakugyan átította a későgót sziléziai, szász és lovagrendi porosz műveltség, amely nemcsak itt, de származási helyén is «telepes* kultúra volt. Noha a német település a tokaji hegyláncnál megszakadt, az erdélyi városokban ugyanez a műveltség folytatódott. Felvidéki formája mégis szelídőbb, mint az erdélyi; itt-ott engedett a latin derűnek, bájnak s a magyar rendelő ízlésének.

De Szepesben és Sárosban volt még egy különleges magyar műveltség is. Földesúri eredete miatt inkább tartozott az odavaló családokra, mint a nemzetiségekre. Egyenlő mértéket tartott a tárgyi műveltség s az életművészet, a régi magyar gavalléria, a német szépmíves gond s a szláv mélabú közt. Szinyei-Merse Pál, a sárosi nemesúr és immár világhírű festő a fivéreivel vállán vitte a temetőbe öreg szlovák szolgájuk koporsóját. Ez a mozdulat is magyar műemlék, talán a legszebb egész Sárosban.

Alakított-e a Felvidék kultúráján a magyar nemesség? Márai említi Hufnagel 1611-es metszetét Kassáról. Az előtérben egy hajdú tiszt és egy szász polgár beszélget. Vájjon ezekben a századokban a nemesi réteg is bekapcsolódott a felvidéki kultúrába?

A hajdú tiszt s a szász polgár egy régi metszeten Kolozsvár határában is beszélget. A három magyar fővárosban: Pozsonyban, Kassán és Kolozsváron a nemes és a polgár mindig országos és nem községi összetarto-

zásban élt. Amit a nemes eszményben s érzésben hallgatóan kifejlesztett, a magyar vagy német polgár nagy műgonddal ki is fejezte: László király lovageszményét a Kolozsvári Testvérek a szent György szobron, egy század múlva Erzsébet asszonyi szentségét a kassai festő a dóm szárnyasoltárán s újabb három század múlva a magyar testőreszményt Donner Raphael a pozsonyi szent Márton szobron.

Nemes és polgár közös nemzeti gondolkodására mutat a színjátszás története is. «Ha van a Kárpátok koszorújától övezett földrajzi terület szellemi és közműveltségi egységének bizonyítéka: a magyar színjátszás élettörténete bizonyára az» írja Rédey Tivadar Kolozsvár és Kassa egykori szerepéről a Nemzeti Színház történetében. «A pesti Nemzeti Színház létfeltételeit a határszélek éber hazaszeretete és önzetlen segítőkészsége teremtette meg; aminek alapjait Kolozsvár rakta le, azt... Kassa továbbépítette.*

De a különböző rendek és nemzetiségek Pozsonyban szövődtek össze legjobban. A német város évszázadokig szállást adott a magyar primási udvarnak s a latin nyelvű országgyűlésnek, itt találták a legtöbb magyar nyelvemléket s a *szlovák* születésű Bél Mátyás itt küzdött *német* nyelven a *magyar* nyelv európai helyéért. Jól látta Hufnagel: a hajdú tisztnek s a szász polgárnak közös mondanivalója volt a felvidéki határban.

Miben áll a felvidéki kultúrhatár? Van-e határozott tartalma vagy csak «az öreg Garrem misztikus műve? (Garren, a hangszernyomdász Márai kassai regényének egyik főhőse.)

Pozsony, Kassa, a szepesi és bányavidéki városok művészete már magában csodálatos kultúrhatár.

Olasz és francia vendégművészek sokat simítottak a jórészt német munkán; gyakran magyar szemnek készült. Legalább háromfajta ízlést és vérmérsékletet egyesített.

De a Felvidék különálló kultúrhivatása tulajdonképpen csak a törökkorral kezdődött. Abban az időben Magyarország keskeny csík volt a horvát tengerparttól a Felsőtiszáig. Ott Erdély néven egy másik Magyarország következett. A Felvidék vigyázott rá, hogy a nyugati maradék s a keleti fejedelemség szellemileg és lelkileg örökre szét ne szakadjon. Így alakult ki az odavaló ember hajlékony, sima természete. A városok lassan minden nemzetiséget befogadtak, a felvidéki ember lassan minden nyelvet megértett, a zipszer nem bújtt megátalkodottan a falai mögé, mint az erdélyi szász, a magyar rákapott a német irodalomra, a szláv meglágyította a magyar és német kiejtést. Felsőmagyarország majdnem tökéletes nemzetiségi haza volt. Igaz ugyan, hogy ez a soknyelvű jószomszédság később elromlott, de a felvidéki ember egykori egyeztető s összekötő hivatása örökre a jellemén maradt. A többi magyárhoz hasonlítva még akkor is kozmopolita, ha szűkebb hazájában sovinizta. Szerencsésebb körülmények közt Kassa egy magyar Athén lehetett volna. Még így is az volt egy kicsit.

A felvidéki fiatal magyar értelmiség gondolkodása három fejezeten át fejlődött. Eleinte a «Nyugat» nagyjaitól tanult, majd a prágai professzorok Középeurópa szemléletétől, végül a magyar szociográfusoktól. Milyen helyzet várható ilyen szellemi előzmények után? Az apák nemzedékének nacionalista-konzervatív szelleme győz-e? Nem lesz-e a nemzedék problémából osztálykérdés?

Tíz év előtt a Nagymagyarországból átszakadt apák s a csalóka cseh demokráciától megszédült fiúk farkaszemet néztek egymással. Azokról még nem kopott le egészen a közjogi fölény, emezek elhitték, hogy a cseh-huszlita hagyomány Masaryk varázsütésére átalakul angolszász demokráciává. Az apák még tele voltak keserőséggel, a fiúk feszes világnézettel. «Jobboldali»-nak lenni aggkort, «baloldali»-nak lenni ifjúságot jelentett.

Ám az apák fokozatosan szakítottak a közjogias gondolkodással s a fiúk Masaryk művei után az életben is belekóstoltak a cseh demokráciába. Ki-ki a maga módján realista lett. A kisebbségi sors elhalványította az öregek emlékeit s a fiatalok ábrándjait, a világnézeti-dogmatikus ellentét alámerült a közös kisebbségi érzésben, az elv a közös megaláztatásban. Rugdosták őket? Ó nem, néhányan még a prágai parlamentbe is bejutottak. De Dobó István városában, a Fejedelem székhelyén, Zrínyi Ilona várában másodrangú állampolgárokká, túrt jövevényekké sorvadtak. Amit eleinte elrontott a világnézet, helyrehozta a magyar keserőség. A kisebbségi sors feloldotta a testvérharcot, immár nem fajulhatott osztályellentétté apák és fiúk közt. Október 15-én, a meghasadó örvény előtt a prágai *Új Szellem* már megkönnyebbülve nézett vissza az elmúlt tíz évre:

«Ha most, az ideges és bizonytalan napokban mintegy seregszemlét tartunk a szlovenszkói fiatalabb nemzedék gondolkodásmódja fölött, meg kell állapítanunk, hogy az elmúlt öt év alatt e fiatalság közelebb került a magyar stílushoz, mint előbb volt. A külső közeledés így szellemtörténetileg sokkal alkalmasabb pillanatban történt, mint tegyük föl tíz év előtt. Akkor fiatalságun-

kat sokkal jobban megigézte egy idegen és baloldali világnézet, egy tetszetősnek látszó idegen életmód. Az ifjúság ízlése jóval közelebb állt a mesterkélten modern weimari felfogáshoz, mely Moszkva közvetítésével a prágai szellemi magatartásba is eljutott, mint az uralkodó magyarhoz, amelyet éppen akkor döngetett a leghevesebben Szabó Dezső és Szekfü Gyula. Azóta lényeges nivellálódás folyt le. Nehéz megmondani, mi okozta a változást, vájjon a magyar fiú mélységes kiábrándulása a hipokrizis baloldali rendszeréből, vájjon a nyomor és elkeseredés, vájjon egyszerűen a kor ízlésének általános változása, amely az üres moderneskedésből visszatért apái nézeteihez, vájjon lélekben megöregedett-e és bölccsé vált-e ez az ifjúság, vájjon a nemzeti érzés általános ébredése vágott-e utat előtte a magyar stílus felé, a hitlerizmus lélekváltoztató szelleme, amely a moszkvai álpuritanizmust únottá és bárgyúvá tette — ne kutassuk az okokat, de tény, hogy az ifjúság megváltozott és felfogása közelebb került a magyarországihoz. Nem mindenben lett volna helyes e változás és bizonyos szociális és egészséges elvek feladását jelentette volna, ha időközben Budapesten nem történik szintén változás s a Szekfü féle realizmus, a Féja—Illyés féle népi gondolat, a Korunk Szava féle katolikus szocializmus, az Imrédy féle okos és kiegyensúlyozott rendszer és gazdasági becsületesség révén a magyar fiatalság felfogása ötven százalékig eléje nem jön a szlovákiai új nemzedék felfogásának, amely a maga részéről szintén ötven százalékig engedett merevségéből, úgy hogy az üdvös találkozás a középúton éppen ma, e drámai időkben tényleg megtörténhetett. Azt hiszem, a hazakészülő apáknak és fiúknak közös

a mondanivalójuk az anyaországhoz. A gyökeres föld-reform, s a neobarokk középosztály szellem kiirtása közügy, ezen már nem vesz össze a visszatérő két nemzedék, a Tisza Istváné s a mienk, öregek és fiatalok vállvetve fordulnának egy halogató anyaország ellen.

Van-e magyar polgárság a Felvidéken?

Mivel a városi *polgárság* évtizedek óta a Felvidéken is túlnyomón csak *középosztály* volt, vagyis egy múlt századi államjogi képződmény s hiányoztak rendi gyökerei, az államfordulat elsodorta. A régi polgárság különösen a kilencvenes évek óta a közhivatalokba húzódott, a német is azért magyarosodott, hogy megyei vagy állami nyugdíjas legyen. Parasztnak a faluközösségben, polgárnak a kiváltságos városban a gyökere, mindkettő azzal erős, hogy helyi hagyományt, kiváltságot és szabadságot véd. Az állami menhelyeken sütkérező polgárság gyökerei leszáradtak s a vihar könnyűszerrel elsodorta a már csak szolás s nem lényeg szerint ősi szülővárosokból. Mindössze szívósabb halottait hagyta hátra. Márai kassai regényében, a *Féltékenyekben* is csak ezektől a halottaktól szűkül a hódító.

Reméljük, hogy a társadalom «anyagcseréje» legalább ezen a porhanyított területen megjavul. Csak akkor volt hiábavaló a húszévi szenvedésük, ha a csallóközi és beregi parasztivadék osztozik a fehérmegyei vagy békési dermedt helyzetében, ahelyett, hogy példát mutatna ahhoz az emelkedéshez, amely ugyanakkor nem tépi el parasztjellemétől s eredendő világától. Társadalmi oldóanyagot kérünk a Felvidéktől.*

* Azt hiszem, ez a válaszom túl optimista volt. Semmit sem felejtünk és semmit sem tanulunk?

Elég erős-e a szellemi és vérségi asszimilálás ahhoz, hogy a felvidéki kevertvérű polgárokat megóvja a disszimilációs faji kísértéstől?

A kérdést magamra vehetem s családi emlékekkel felelhetek, hiszen «tipologiai határeset» vagyok. Udvarhelyi székely s küküllői szász vérből származom. A két család még Erdély jegyében egyesült: az egyik ágon előforduló királybíróság *székely* dísz volt, a másik ág irodalmár papjai és patikusai lokális *szász* emlékeket gyűjtögettek. Évszázados kötés szakadt meg már azzal is, hogy Medgyes eljutott Patakfalváig s Patakfalva Medgyesjg. De az új házaspárt Baross Gábor központosító tarifája ebből a tágabb erdélyi körből is kiszívta. Felköltöztek Pestre. Két nemzedék alatt a székely és szász törzsi-táji lokálpatriotizmus átalakult fővárosi öntudattá.

Ez a társadalmi és egyúttal lelki hullámvész a területcsonkítás után abbamaradt. Budapest kihűltén süttött a zipszer és szász tájra, megszakadt vonzata helyén azonban nem nőtt ki többé a régi, hatvanhét előtti lokálpatriotizmus. Néhány esztendeje egy új német vallás hömpölyög végig a földön, megremegetti az Isten háta mögé eső német nyelvszigetkéket is — (az új német népiség «*flottábázisára*») — s ahogy a lutheranizmus közös lelki hazába gyűjtötte Luther híveit, az új vallási forradalom közös vérségi hazába gyűjt minden németet. A nacionalszocializmus is vallási mozgalom s a «*Mein Kampf*» éppen úgy egy marék jelképes német föld a világ minden pontján, mint egykor a Luther biblia. Mindenütt német haza van, ahol hisznek a Vezérben. Ez a hit lelki területenkívüliséget szerez minden nacionalszocialistának.

Csakhogy ez a vérségi-népi eszme nehezen fér össze azzal a történelmi-tradicionalista eszmével, amely a szent korona összes tagját, tehát a nemzetiségeket is magyarrá tette. A magyarság: szellemi képlet, történelmi állapot, emlék és magatartás s még csak az anyanyelvhez sincs kötve. Ha azonban egy zipszer vagy szász fiatalember átesett a nacionálszocialista vallási élményen, elhidegül ettől a hagyományos magatartással kifejezhető és történelmi emlékekkel átélhető Hungáriától. A magyarság körülhatárolt gondolat, nem terjed túl a szent korona testén, a német népi és faji gondolatnak viszont közömbös az országhatár — (ki látta már az «életér» határait?) — s a Volga-menti német telepen éppen olyan a hőfoka és hatása, mint Hannoverben. Régen a német származás csak langyos Habsburg-hűségre buzdította a magyarországi németet (közülük is csak a labancot), ma három utódállam területén szétszórva elragadta egy új vallásos érzés, egy új s a réginél jóval földibb lutheranizmus. A milleniumi zipszer és szász család önként odaadta a fiát a magyar szellemnek — (szász nagyapámnak Vörösmarty Szép Ilonkáját kellett szavalnom), — ma sok zipszer és még több szász család visszatartja a német nép- és vérközösség számára. Ne feledjük, hogy a németek *nemzet* helyett mindig népről beszélnek. A *nemzet* békés vagy erőszakos asszimilációval is összeállhat — a francia nemzet például kétezer éves asszimilálódás párlata; — a *nép* a szó német értelmében még az országhatáron belül is kiválasztja, disszimilálja az idegen vércsoportokat, a testvéri csoportokat ellenben az országhatáron túl is magához köti. Egy német anyanyelvű néger Németországban sem német, egy varsói vagy bukaresti

német ellenben itt is, ott is lelki területenkívüliségben él.

A Kárpát Kebelében című tanulmány végén az áll, hogy a jövő a történelmi tudat helyett inkább a népi tudatra támaszkodik. Vájjon ez a polgárság szerepének meggyöngülését jelenti-e?

Magyar történelmi tudat főleg ott kell, ahol még Magyarország van, de már nincs magyar vagy csak volt. Én a népi tudat előretörését csak a szorosan vett s visszakerülő magyar etnikumú területre értettem. Tulajdonképpen Féja, Matolcsy, Veres Péter stb. felvidéki hatását vettem tudomásul. Mikor a Kárpát Kebelében című tanulmányt írtam, Érsekújváron, Léván, Komáromban, Ógyallán már ők képviselték a testvéri Magyarországot, nemcsak a fiataloknak, hanem egy kicsit a megváltozott apáknak: is.

Mert a magyar történelmi tudatnak kétféle az értelme: *társadalmilag* már csak a magyar paraszt- és munkásdemokrácia kerékkötője, de *szellemileg* tovább is szövet a nemzetiségek között. Ebben az értelemben még van szerepe a felső Felvidéken, a Kárpátok koszorújában.

Október 29

Megérkezett a visszavágás a Grünwald szemelvényekre. «Abban az időben (t. i. a könyv születése körül) kezdődik külföldön a kíméletlen nemzetiségi elnyomás s az erőszakos beolvasztás bizonyos kétes sikereket ér el. Magyarországon ilyen elnyomásról szó sincs. Grünwald a megyerendszer hibájául tünteti fel, hogy a gyenge, erőtlén, értéktelen szlovákokat se tudja elnyomni, holott másutt a központosító politika erős

kisebbségeket is beolvaszt.» A Morgue halottján jár az eszem. Még mindig habozok. Muszáj leállni civakodni a csehszlovákokkal? ... «De mélyen hallgat arról is a csehszlovák rádió, hogy a magyarság mennyire elítélte az egykorú külföldi példa szerint haladó és az ősi magyar intézményeket ócsárló Grünwaldot. 1878-ban a Budapesti Szemle kegyetlenül megbírálta a munkát s főleg azt kifogásolta, hogy *a tót fajt becsmérli*. Támadták amiatt is, hogy *oly lekicsinyléssel szól az egész tót-sági kérdésről, amilyent aligha láttunk még a magyar irodalomban.*» Egy kiadatlan Grünwald levelet idéz, pár nappal kelt *A Felvidék* megjelenése előtt. «Pestre utazom. Sok végeznivalóm van a minisztériumban s el akarom végezni, mielőtt végleg szakítok velük. A könyv megjelenése után, azt hiszem, még a portás se fog bebocsátani a miniszteri palotába.» A vágás ül. A felfedezett Grünwald levél maga tiltja meg az ellenségnek, hogy egy ország vádiratául használják. Az elégedetlen nagy ember halála után is fölkel a sokat szidott szülőföld védelmére.

Október 30

Egyszerre megingok, mennék, szaladnék. Deák Ferenc bölcsessége kéne, hogy derűvel viseljük a kicsi voltunkat. Ha már kicsik vagyunk, mért nem hívnak svédnek vagy hollandnak? Az erő, a tekintély s a lélek és a szellem súlya — ez a két imponderabilia — nem a lélekszámon múlik. A svéd számra annyi, mint a portugál s a francia kevesebb, mint az ukrán! Mégsem egyformák.

Egyszer, nagyon fiatalon Boulogne-sur-Merben ültem a sziklán, szemben a tengerrel. Aznap délután azt

hittem, sose térek haza. Most itt vagyok, munkám, írásom, családom, sok keserűségem ide köt s mégis útrakészen s egész hontalanul, ha Kassát megtagadják tőlünk. Nem viselnék el egy új Trianont, az első elől is majdnem világgá bujdosztam. Hova menjek? Az álmodozás szabadon oda fészkel, ahol zavartalanul tollászkodhat. Vágytam ide és vágytam oda, de már régóta csak egy tenyérnyi búvóhelyre vágyom, a világ legszebb tájára. A Pont des Artsnál kezdődik s a Notre-Damenál már végetér, pár száz lépés hosszában, legfeljebb száz lépés keresztben, benne van az Akadémia, a Louvre s a Cité-sziget. Utoljára a Grands Augustins-rakparton laktam, még ma is kolostori a hangulata a nagy ágostonrendiektől, akiknek itt volt a kolostoruk, ablakomból balra a Louvre oszlopsora látszott, jobbra a Notre-Dame vízköpői sütkéreztek a hosszú párisi naplementében. Ha most se sikerül a dolgunk, terv és életcél nélkül ezen a partrészen fogok kószálni életem fogytáig.

Gazdátlanok a gondolataim, fáradt vagyok. Ma fél-szendergésemben azon révedeztem, hogy ilyen lehetett Teleki László utolsó reggele is. Nem volt ereje elkezdeni a ködös napot — (csakugyan mindig a kezdet a legnehezebb 1) — kinyúlt a pisztolyért s még az ágyban végleg rendezte az ügyeit. Felriadok s értelmetlen telefonszámok után kapkodok. Valakit sürgősen fel kell hívnom s ha szétreped a fejem, akkor se tudom, kit.

Ugyanaznap este

Vacsora a V-vendéglőben. Az úriasan avatag környezet mindig átváltoztat egy szikár, emberkéből kissé katonás feszességű öregúrrá. Nem is olyan

rossz állapot, különösen, ha egy harmincas ember felajzott testi közérzetével párosul. Mindenki szeretett volna legalább egyszer angol falkavadász lenni. A V.....-ben könnyen rászedheti magát ezzel az ártatlan illúzióval.

Most is jól érezném magam, ha nem hallanám harmadszor, hogy «kisváltás a méltóságos grófnőnek», «egy nyúlgerincet az öreg méltóságosnak», «ma még nem volt itt a kegyelmes úr» stb. Hiába súroljuk egymást könyökkel, az egyik idetartozik, a másik a rácson keresztül nézi s csak tetteteli a beavatottat. Így volt ez annakidején a királyi Versaillesben is.

Hirtelen megdöbbenek. Mit szól ehhez a hazakészülő Felvidék? Aligha áll a rácshoz. A napokban beszéltem egy odavalósival, lángoló magyar, hétszer ültették le a csehek. Semmiesetre se ült azért, hogy most a rácshoz álljon.

Néhány levél még mindig a falukutatókat piszkálja. Holott a legtöbb felvidékinek éppen a bátorságuk s a nyugtalan lelkiismeretük tetszik. Megtagadni vagy épenséggel gyalázni a falukutatókat annyi, mint lemondani a visszatérő felvidékiek szociális tapasztalatáról. Pedig ez a tapasztalat a miénk lehet: nekünk váltották meg a nemzeti önérzetükön esett sok sebbel.

Október 31

A világ 1914 óta földrajzot tanul. Minden évre, hónapra, ha így megyünk, minden napra jut egy lecke. Alig találta meg a térképen a Szudétavidéket, már Ukrajnát keresi.

Azt tartja a legenda, hogy az ukránok is elmentek a párisi béketárgyalásra a maguk önállóságáért. De Cle-

menceau, aki különben se szerette a wilsoni elveket, rájuk förmedt, hogy nem lehet gondjuk minden néptöredék önrendelkezésére! «Uram», felelte megdöbbenve az ukrán vezető, «mi többen vagyunk, mint a franciák.» Ami igaz is volt.

A közönyös és kiábrándult nyugati sajtóból látszik, hogy Anglia és Franciaország Csehszlovákiával együtt az egész európai szárazföldet feladta. Ha Németország békét hagy a strasbourgi toronynak s a mediterrán indiai útnak, a két hatalom nem kérdi: melyik szláv Piemontból fejleszti ki az ukrán hűbérállamot? Angol és francia szemmel nézve a Rajnától a Kaukázusig immár egy közömbös síkság terül el, a Rajna ellenben két gyarmatbirodalom közös szárazföldi határa. El a Rajnától annyi, mint egyelőre el a gyarmatoktól. A fegyverkező gyarmatbirtokosok ezzel be is érik.

Chamberlain megegyezett Münchenben s hazament fegyverkezni. Nem egy második vagy harmadik Csehszlovákia kedvéért, hanem a gyarmatokért. Ukrajna vagy a gyarmatok? az új világpolitikai fejezet előrelátható címe. Egy ellenzéki angol lap gúnyosan meg is kérdezte Chamberlaintől, hogy Afrika érdekében talán egy új Moszkva égésében, egy új Berezínában bizik?

A németek azonban sokkal óvatosabbak, mint Napóleon. Az ukrainai folyosó betonfalát: a szudéta védőövet egy világháború kockázatával kibontották, ezentúl különösebb veszély nélkül közeledhetnek az orosz búzaraktárhoz s a Fekete tengeri petróleumkuttakhoz. Új népvándorlásban élünk: az olaszok a latin Mare Nostrum visszafoglalására készülnek, a germán törzseket ellenben Róma helyett ezúttal jobban vonzzák a keleteurópai és ázsiai nyersanyagok. Csehszlová-

kia, az átmenő terület már olyan hűbérese, mint annakidején a forradalmi Franciaország határmenti vallusai: a cizalpin, helvét vagy batáviai köztársaság. Leválasztották a kemény héját, lágy belső részein át a németek maguk szabják meg a békés előnyomulás ütemét.

Mindez nem titok. Hitler a hatalomra jutása előtt ritka érthetőséggel megmondta, mit akar s ebből a programból Ukrajna se hiányzik. Kérdés, hogy az elégedetlen ukránok átváltoznak-e egyszer szláv szudétákká? Annyi biztos, hogy ez a második szudéta ügy már aligha kavarja fel Európát.

Legutolsó naplójegyzetem óta a francia és angol birodalom újabb hídfői is meginogtak. Tunisz új Szudéta-föld, a Beszkidek vidéke új Mandzsúria lehet. Ezt nyilván a franciák is, angolok is tudják. Egyelőre tovább hátrálnak, hiszen az egész Óceán a visszavonulási területük. Anglia már költözik Kanadába s a katonai Franciaország Lyautey marokkói lovasszobra köré.

Urak gondja nem a mi gondunk. A magyar csöndesen a puskájára teszi a kezét, megpiszkálja a tüzet, összebb rántja a kabátját s fülel az éjszakában. Még nem felejtette el a pásztor mesterségét.*

* Lábjegyzet november végén: Az európai politika iramára jellemző, hogy október 31-i napló jegyzetem óta a világháborús viharok többé nem Közép- és Keleteurópa, hanem a Földközi Tenger fölött lebeg. De van-e a Mare Nostrumnak is «München»-e? Ott már két hiú és nagy nemzet néz szembe egymással. E sorok írásakor az évek óta húzódo spanyol, kínai és palesztinai háború mellé napirendre került az ukrán, tuniszi, korzikai, egyiptomi (szezei) és dzsibuti kérdés.

Lábjegyzet 1939 húsvétkor: Tévedtem. A föld tavasszal ismét keleten rendült meg. A németek bevonultak Prágába. A csalódott Chamberlain áttért Churchill kontinentális politikájára. Franco győzött Spanyolországban, Itália megszállta Albániát. Szaporodnak a bástyák az egyik fél kezén.

Hallom, néhányan neheztelnek a Grünwald előadásért. Ma leveleket is kaptam. Nem ismerik az előzményt. A csehszlovák rádiók egyik könyvével bizonyították az 1910-es népszámlálás nemzetiségellenes szándékát; a kassai országutat a szerencsétlen nagy ember testével próbálták eltorlaszolni. Holott a könyv 1878-ból való s a korabeli bírálatokból látszik, hogy türelmetlenebb volt, mint az ország. Ezt meg kellett mondani.

Mégis jól esik a feddés, ilyenkor gondolkodom házamra a legtöbb szeretettel. Nemzedékek fogóznak össze a megbántott szellem körül, magyarázzák, védik. 4. nemzet egyik legkeményebb bírálója hallgatag közmegegyezéssel már régóta a nemzet vértanúja, szemrehányásai a nemzeti köztudatba olvadtak. Igaz és sértethetetlen. Csak szidjatok! biztatom magamban a levélírókat. Mégis nagy az én népem, ha legalább utólag tiszteli a vesszőzőit. Igaz, hogy azok a haragos próféta a vérükkel vesszőztek s elégték a haragjukban.

Hamarosan eljön az idő, mikor kiengesztelhetem megbántott árnyékát. Ha ugyan egyáltalában megbántottam. Átlőtt fejét félrebillentve talán egész idő alatt megértőn nézett le a magasból.

De addig, amíg az engesztelő füst felszáll, úgy érzem magam, mint a rojalista katona a király kivégzésén. Kihúzza a závarzatot és megborzad: egy töltény az ő puskájából is hiányzik.

November 2

Egész nap kószálok a hivatalban. Este hatkor megszólalnak a falak, csörög, csilingel, cseng az épület.

Egy ország telefonál, kacag, sír, veszekedik, dühöng, hízeleg. Várja a hírt. Óh bár mindennap ilyen önzetlen lenne!

Kilenc óra előtt H..... lejön az előcsarnokba, egy kis cédulát lenget. A hivatalos hír.

— Kassa is, Ungvár is, Munkács is — mondja sápadtan. Először láttam valakit sápadtan az örömtől.

Kilenc után megérkezik a miniszterelnök. A városok felsorolásánál visszatart a hangja, aztán felszökik: Kassa!

November 5

Az utolsó pillanatban készül el a szöveg, a felolvasó már szalad a fülkébe. Valaki kinyitja a rádiót. Iszonyú csönd. Aztán ömlik a harangszó.

— Szent István évében, Szent Imre napján délelőtt 10 órakor megkondulnak Magyarország harangjai. Kárpátok felé ...

A hang megtántorodik, mint az ember, akit a melle közepébe találtak. A torkunkon érezzük ugyanezt a szorítást. Könnyek közt vergődik előre. Mintha térdig járna a hóban s egyre mélyebbre lépne. Verik a bakák a medvéi hidat.

Körülnézek. Elgyötört, kedves kolléga arcok. A tekintetük messzire száll, mint a harangok húsvétkor, öt közül három a magyar végekről való.

Eláll a harangszó. Az egyik összerezzen:

— Uraim, kérem a holnapi műsort.

A BÚS TENGER

A BÚS TENGER

(1938 március 13.)

«Forr a világ bús tengere, ó magyar!...»
Az író asztalhoz ül, egy öreg francia irodalmár arc-
képén pepecsel. Egyszer csak elneveti magát. Milyen
furcsa lehet, amint a lámpafényben gondolatokat kö-
zöl a forrongó bús tengeren. Először nevet magán
munkaközben.

Nem erőlteti tovább, föláll. Most dől el, mennyi a
nyugalma, a sztoikus lelki tartalékja. Nincs oka panasz-
ára: a morális ellenméreg egy-kettőre hat, egy félórás
séta után restelli a nevetést, egy óra múlva ismét asz-
talnál ül, gondolatokat közöl s azt hiszi, ezzel magá-
nak is, másnak is használ. ír.

Így írt, mikor a török Bizáncban benyomta az első
kaput. Így írt, mikor ablaka alatt a wormsi vallásvi-
tára robogtak. Így írt, mikor Savonarolát elvonszolták
kapuja előtt. Így írt, mikor a janicsárok már a szom-
széd utcában tisztogattak. Így írt, mikor az ellenforra-
dalmárok London kapujában álltak. Így írt, mikor a
kordé elnyikorgott a francia királynéval. Így írt, mi-
kor először elsötétedett Pest. Így ír majd megszenese-
dett kézzel, a romok alatt, holtában is azzal a hittel,
hogy olyat végez, amivel Isten megbízta.

SZÜLETÉS NAP

(1938 november 11.)

December másodika volt a Bonaparteok szerencsés napja, a császárkoronázás, Austerlitz, az 1851-es államcsíny évfordulója. Hinni kell a számokban.

Kétszer két egyessel jelölt napon, november 11-én a krisztusi korhoz: a két hármashoz értem. Az egynek is, háromnak is bűvös az ereje. Hát még ha kettő van belőlük! Megállok a keresztnél, egyet suhintok keletre, egyet nyugatra, hármat délre, hármat északra. Szólalj emlékem!

Születésem évében háború volt *Ázsiában*. Nagypapám egy nagy papírzászlót tűzött Port Arthurra a térképen. Harminchárom év után én is ezt csinálom Felsőmagyarország térképén.

Születésem évében majdnem háborúztak *Európában*. Akkor volt az első marokkói válság. Így hívják a diplomácia virágnyelvén az első világháborús riadót. A német császár Tangerből fenyegette a franciákat, azok meg lázasan tárgyaltak az angolokkal. Mindegyik viszolygott a háborútól, nyár derekára mégis majdnem az ölükbe hullt. Az utolsó pillanatban Franciaország fölládozta Delcassét, a háborús külügyminisztert. A nagy találkozó későbbre maradt.

Születésnapomon kötötték meg a compiégnei fegyverszünetet. Azóta lobogódíszben ünnepel London és Paris. Tavaly még Prága is.

Születésnapomon, krisztusi évem küszöbén szólt először szabad kassaiakhoz a dómharang. Jó szám ez a kétszer két egyes. Békét adott előbb a világnak s most örömet a magyarnak. (Törékeny békét, de nagy örömet.)

Lelépek a keresztútról s egy kicsit elbeszélgetek az ünnepelttel.

Mi a kedvenc könyve? Válogatás nélkül olvasok, nincs rangérzésem, írói életöszönöm megóvott ettől. A remekíró sokszor elveszi a bátorságomat, az elretentő példa ellenben mindig jóra int. A lélekbúvár «világsikerek* kétes mélységeiben jöttem rá például az igénytelen, könnyű írók komoly tehetségére.

Mi a kedvenc verse? Egy Kölcsey s egy Vigny: «Zrínyi második éneke» s «A pásztor háza».

Ki a kedvenc muzsikusa? Gluck. Kedvenc festője? Lionardo, Vermeer, Degas. Költőben, művészen, muzsikusan megérzem az önkínzó, cerebrális szenvedélyt.

Mi a kedvenc konyhája? Az olasz. Hű a hagyományhoz és nem vérengző. Kedvenc itala? A fehér burgundi. Barátságos s a szemembe néz.

Kit szeret legjobban? Egy magyar urat, aki Franciaországban vagy Angliában tanult. Kit utál legjobban? Az érzelgős rossz embert.

Hol az irodalmi helye? «Mohács és Buda visszavétele» közt. Úgy értem, hogy engem is fél-gyermekségemben ért Buda elvesztése (az országcsonkítás), mint a második humanista nemzedéket. Babits az én Oláh Miklósom s az erdélyi és felvidéki húszévesekben már ismerem az új Baronyai-Decsi Jánosokat. Oláh még látta Mátyás művelt és fényes Magyarországot, Baronyai-Decsi már nem is emlékezett a magyar Budára. Az egyik után s a másik előtt éltek — s élnek ma is — &z örök «tájékozódók». Vállalom ingatag sorsukat. A nagyvilág útjára vetett magyar *renaissance* humanistát próbálok egyeztetni a hónapoz hű *reformkori* vándor-

ral. Zsámboki János és Szemere Bertalan közt keresd a helyem.

Van valami jó tanácsa? Számtant tanulj és algebrát taníts. Tényeket fogadjj be s eszméket adjj.

Mi a tapasztalata? Az ellenreformáció a nép műve volt, nemcsak a jezsuitáké. Fordítva is igaz, hogy mindig «a víz az úr!» Időnként a reakció is népszenvédely. Mi az életszabálya? Reggelenként Goethe után mondom:

Übers Niederträchtige
Niemand sich beklage;
Denn es ist das Machtige
Was man dir auch sage.

Száz évig éltet ez a szabály.

AZ ÚJ TOLSZTOJ

(1939 március 11.)

Pár év előtt csak a humor halálára készültünk. Úgy látszik, az egész szépirodalom utánahal. A vallásháborúk s a cézárok elírják előlünk a regényeket. Az új Tolsztoj valószínűleg csak 1940 táján születik s 1980-ban kezdi el az új Háború és Békét. Moszkva égése hatvan évvel meglőzte Tolsztoj leírását, Szebasztopol korabeli ostromáról neki is csak naplója van. Balzac a kortársaiban az apja nemzedékét festette. Proust a világháború küszöbén kezdett a Dreyfus-kori Franciaország körképéhez. A kortárs Zola még csak egy pamflettet írt erről a perről, főművét: a Rougon-Macquart ciklust visszavetítette a második császárságba.

Mi a nyersanyagot szállítjuk 1980-nak. Vérünkben táplálkozik a remekmű. Duhamel, Giono, Green, Mont-

herlant, Jules Romains egy év óta abbahagyta a regényírást, beállt tanúnak. A «Discussion Library»-ben s a filléres «Pelican Library»-ben egymást üzik a helyzetjelentések. A renaissance óta nem volt ilyen nagy politikai irodalom.

Mindenki az új Tolsztojnak ír. 1980-ban bezárkózik az őrjáratainkkal, mindenikből kiír egy-két mondatot. A politikai és kisebbségi kitagadottakat különösen szereti. Vesz egy csöpp vért Konrád Heidenből, egyet Schikeléből, egyet Borgeséből, egyet a madridi Mac hadóból, aki behalt a menekülésbe, egy csöppet a brassai Szemléből. Félisten lesz s a félistenek sok vére szomjaznak.

HÁROM SZOBA

Kiskoromban bejárhatatlan volt a két szobánk. Grönlandi szél fújt az íróasztalból, a tálaló s az asztal közé betört a Nílus, a futószőnyegről mindenki tudta, hogy az Eufrátes, az ágy alatt a Kordillerák aranybányáiban jártam. Egész délután magamra hagyhattak: hazajövet a régi helyen találtak. Hogyne találtak volna, mikor egyik széktől a másikig krokodilok közt kellett szörnyű óvatosan átkelnem.

A grönlandi szél elállt, a Nílus kiszáradt, a Kordillerák lekoptak. Az otthon egy íróasztallá zsugorodott. Dolgom volt a világban, megpróbáltam egy tenyéryit bejárni, abból, amit gyermekkoromban átkutattam. Nehezen ment, a felnőttek mindent túl nagyra szabtak. A zsákmányt aztán az íróasztalra töltöttem.

Ez a felnőtt világ zavaros volt, de egy ideig elég ba-

rátságos és türelmes. Nemcsak a fiatalembert mulattatta. Mulattatna a mai eszemmel is. Csakhogy közben furcsa változás történt vele. Ahogy öregedtem, úgy gyerekeskedett; hangszórókkal s totem jelekkel kezdett játszani. Visszatértem előle az otthonba, a *magam* játékaikhoz. Konjunktúrája van az otthonnak, mint a háború után az éjjeli mulatónak s a kábítószereknek.

Mostanában például hetekig hajóztam Szardínia és Korzika régi térképe körül az állólámpán. Eltévedtem egy ismeretlen szőnyeg meséiben, összeszoktam egy ismeretlen kályha melegével. Fölfedeztem a második szobát.

És készülök a harmadikba. Néhány könyomatos erdélyi képet s két kis könyvállványt már előreküldtem. Holnap befűttetek. (Már tudniillik a kályhába.) Vegyéttek föl a horgonyt, Nemo kapitány elindul.

Ismét magamra hagyhattok egész délután. Estére a régi helyemen találtok. Az állólámpa körül hajózom. De ha az őrszem földet jelez, egyetlen lövéssel leszedem az árbocról. Maradjon a kettőnk titka, nehogy a matrózok kikötésre kényszerítsenek.

ROSSZ IDŐK, ROSSZ CSILLAGOK

(*Anyámnak*)

Öregnémetet egy osztrák lovastiszt vette feleségül. Ferenc József azonban nem szerette a sánta katonákat. Miután pedig a szóbanforgó ulánus egy szép nap sántikálni kezdett, kénytelen-kelletlen polgári gúnyára cserélte a zubbonyát. Az államvasutakhoz került, fanyalogva, karcsún, bicegve s pokoli magyarsággal parancs-

nokolt az állomáson és villásreggeli táján a messze földön híres «resti»-ben.

Ennek a szelíd hadastyánnak volt egy nagy neveztessége. Egyenesen Holbeintől származott. Így kerültem én szegről-végről s főleg nagyon távolról sógor-ságba minden idők egyik legnagyobb festőjével.

Mindig erősen tartottam ezt a rokonságot; Bázelen is, Londonban is felkerestem Holbeint, ami úgy értendő, hogy a városnézést a festményeivel kezdtem. Most az életének is utánaolvastam. A következőről értesültem.

Egy augsburgi festőfiú a családi szegénység elől Bázelenbe költözik, ördögös a keze, félig iparos, félig művészi megbízásokkal kezdi, díszasztalt fest, könyveket díszít, köztük Erasmus újdonságát, a Balgaság Dicséretét. Csakhamar az odavaló humanisták is befogadják. Mert Bazel egy ideje lázasan finomodik, Erasmus, Beatus Rhenanus, Amerbach, Frobenius kiszellőztetik a füledt várost. Egy kicsit papcsúfolók, egy kicsit forradalmárok, erősen kacérkodnak az új hittel. Az augsburgi fiú vígan él, ifjú feleségén kívül, fájdalom egy vérmes patricius szépasszonnal is. (Oh Offenburg Dorottyá, «családom» szégyene!) Nemsokára nagy kitüntetés éri, Erasmus ajánlólevelével átmegy a víg nők, vakmerő katonák s a csók hazájába, Angliába. Két évig tart a kirándulás, Morus Tamás, a nagyhatalmú lordkancellár a védnöke s modellje. Mire visszatér Bázelenbe, a szellemi sziget bomlóban, a humanista kör feloszlott, szikrát, forró hamut sodor a szél mindenünnen. Forradalom van a világban s elsőnek mindenütt az írástudókra csap. Erasmus menekül, Amerbachot száműzik, a képromboló tömeg a templomokat pusz-

títja. «Der Griechen Weisheit ist gar viechisch» dörgi Luther és Oecelampadius rátetéz: «Dass allé Gott verfluche, die Bilder malen». Mit szóljon ehhez a fiatal festő, aki egyszerre rajzolta a Luther-bibliát, a katolikus Szűzmáriát, a kommunista Haláltáncot és az ókori kéjnéket? A város a képromboló Savonarolák kezén van. Egy fáradt asszony és három gyerek kér enni, a festő habozik, teng-leng a közönyös városban, aztán világgá megy.

Szerencsére Angliába szabad az út, még emlékeznek rá. Előbb csak a kiszármazott német kereskedőknek dolgozik, később felfedezi az udvar, Anglia főméltóságait festi. De a szigeten is forradalom van, a király csinálja. A király forradalmár, az urak nem azok. Ma leköszönnének hivatalukról, duzzogva nyugalomba vagy birtokukra vonulnának. Abban az időben a ranggal együtt a fejről is leköszöntek. A fők a londoni Kőhíd egyik kapuján száradtak, hosszú póznákon. Nemsokára rákerültek Holbein pártfogói is: Morus, John Fisher, Thomas Cromwell. Érsekek, miniszterek, főurak.

Az urakkal a hóhérbárd végez, a szegény festővel a pestis. Ki-ki a rangja szerint hal. Negyvenkét éves korában, ereje teljében elviszi a fekete halál, sírja elveszett azóta.

Így élt és így halt meg a «rokon». Valószínűleg egy csöppet sem csodálkozott, hogy így kell élnie és meghalnia. Képrombolók elöl futva, barátot, jóakarót, nagy szellemeket siratva mindig így éltek és haltak a pestisdúlta Európában.

AZ UTOLSÓ EURÓPAI

Nagy későn hallottam Kessler gróf haláláról, ő volt «az utolsó európai», a reichstadi herceg ebből a fajtából. Az idő még gyűrűzik a neve körül. Nem sokáig. Egy csonka emlékirat maradt utána. «Mémoires d'un Européen» a francia fordítás címe; a német eredetiben már nem akarta magát európainak nevezni.

Vallard képkereskedő meséli, hogy a német gróf fiatal korában műkedvelő párizsi kiadó volt. Mail-lal az 5 pénzén nyomtatta Vergilius Eclogáit. Csodálatos könyv volt, a híres szobrász maga illusztrálta, szedte, még papírt is maga csinált hozzá. Mivel pedig rájött, hogy a klórtisztítás idővel a legjobb rongypapírt is kikezdi, lelkes kiadója a messzi Magyarországon összevásárolt egy csomó klór-nem-látta parasztinget. Így jelent meg Vergilius magyar gyolcson.

Kicsit elszomorító, hogy ilyen amatőr semmiséget kell följegyezni az utolsó európairól. De Európa a féltékeny hazák gyűjtőfogalma s e hazák közt a *csak európai ember* mindig amatőr volt. Még a legfényesebb is. Egy haza hiányát pótolta Európával.

Nem véletlen, hogy a latinokból éppen a félig kész, gerinctelen spanyol nemzet ingadozott a sivár provincializmus s a legnagyobb európai látomások közt anélkül, hogy egy gyökeres nemzeti életformában megállapodott volna. Egy másik határszéli nemzet, az orosz is ezzel az európai «toldás»-sal szerzett szellemi nagykorúságot. Dosztojevszkij már küzdött ellene s mondjanak akármit, éppen ezért állja ki rosszabbul a száz éves próbát, mint Puskin vagy akár Turgenyev, a latinizált barbár.

De maradjunk a német példánál. Kelet és Nyugat, Ázsia és Európa, az Antikok és Barbárok világát közvetítve a német sose tudott csak annyira maga lenni, mint a három legérettebb európai nemzet: az olasz, a francia és az angol. Ebből a közvetítésből származott Leibnitz, Goethe, a Humboldtok, Nietzsche és Rilke páratlan humanitása s a gens minorumból az a sok német, aki haláláig se tudott végképp választani a porosz tiszti kard s egy latin földre pártolt önkéntes számkivetés közt.

Ragyogó csillag az európai ember, de egy kicsit kirí a nemzeti együttesből. És ha túlteng valahol, egyenesen végzetes a hazai kultúrára. Tékozló fiú otthon, előkelő száműzött külföldön.

Ennyit Kessler gróf haláláról.

LOCARNO HALOTTJA

(Austen Chamberlain sírjára)

Minden parlamenti ülésen cilindert viselt. Akár támadták, akár dicsérték, kissé fölemelkedett s köszönt. Azt is megköszönte, ha szidták. Elvek és pártok fölött megsüvegelte a személyére fordított figyelmet. Nagy úr volt, tehát nagyon szerény.

Jó szíve volt, mint a legtöbb zárkózott embernek. Udvariasságáról kiderült, hogy gyöngédség, tartózkodásáról, hogy hűség, nyugalmaról, hogy érzékenység. Haláláig hű volt a feleségéhez s a barátaihoz. Büntetlenül kijátszhatták, sir Austen nem gondolt bosszúra. A tapintat csodája, férfitökély volt. Nem szent, nem próféta, nem hős. Úr. Egyedülálló európai alkotás.

Elöttem egy régi fénykép: sir Austen, Stresemann és Briand reggelizik. A két szárazföldi ember már elnehezült, látszik, hogy a szikár angol túléli őket. De még egyikén sem látszik, hogy halálhozó művükön dolgoznak. A locarnoi szerződésen.

Nézzük meg őket egyenként. A *német* nagyiparos telivér nacionalista. Testi alkata eleve elrendelésével, görcsösen német. De zabolázza az ösztöneit, Goethe olvasásával gyógykezeli magát. A *francia* miniszter parlamenti szegénylegényből javult világi szentté, voltairiánusból az emberiség jóakarójává. Fordítva járja meg az életutat: mások rajongó ifjúból okosodnak orrassá, ő romlott fiatalságból tért meg az örök eszmékhez. Haragosai szerint a minden hájjal megkent taktikus ezekben az években naiv és hiszékeny lett. Legfeljebb naiv farkas és hiszékeny róka. Hagyta, hogy a béke-eszme fölültesse. Az *angol* külügyminiszter közvetít a két államférfi közt, ő az értelmi szerző. Azt akarja, hogy a két európai ügy kiegyezzen, mint két etoni diákocska vagy oxfordi nagy diák. A három öreg erre a kiegyezésre teszi föl az életét.

Először a német vette észre, hogy a mű mennyire törékeny. Utolsó napjaiban szörnyű démonokkal viaskodott, nagy árnyak szálltak a beteg emberre. Hazája betemetetten örvényeire eszmélt, szíve tántorogni kezdett a balsejtelemtől, aztán elesett. Leghamarább ő vesztette el a reményét, leghamarább is halt bele. Meghalotta, hogy milyen rémek dobolnak a német mélyben, beteg testét átadta a halálnak.

A francia elment a sírjához. Azt mondják, sírt. Magát siratta. A démonok dobolása már francia földre hallszott. Briand sejtette, hogy rémült nemzete rajta: a

társszerzõn bosszulja meg Stresemann korai halálát. Irtózatos volt a végsõ *hajtás*, csak a francia törvényhozás ért ilyen falkázáshoz. Megszégyenítve, összeomlva, de föloldozva túrte. Ha igaz Giraudoux gyõnvörû regénye, haldokolva egy angyallal birkózott.

Az angol egyedül maradt. Senki se bántotta. A halál kívülrõl sújtott rá. Háromszor, amíg eltalálta. Elõször a semleges Rajnaöv megszállásakor, másodsor az abesszin háború idején. Harmadszor jól talált. Németország fölmondta a locarnoi szerzõdést. Sir Austen elment meghalni.

Azt mondják, a halál egy életen át épül bennünk. Én inkább azt hiszem, hogy az ember sokszor átépül az életre s csak egyszer a halálra. Valaminek el kell szakadnia, egy titkos álomnak, egy életreszóló ábrándnak el kell szállnia, hogy a test napok, hónapok vagy évek alatt egy új életszak helyett átépüljön a halálra. Stresemann, Briand és Sir Austen sejtjei Locarno után kezdtek tárgyalni a halállal.

FOGGTÓL BLÉRIOTIG

(1939 április 25)

Hajnalonként már a kiadónál szétkapkodták a Le Temps-t. Abban jött folytatólag a «Nyolcvan nap alatt a föld körül». A newyorki lapok párisi levelezõi kábelen üzenték a legújabb állomásokat. Fogg Phileas, azaz Anglia a technika csodáival nyolcvan nap alatt meghódította a világot. «Anglia nem örül», «Anglia nem helyesli» mondták abban a korban. Annyit jelentett, hogy Anglia megtiltja. Mindenki értett a szóból.

Prága megszállása óta Neville Chamberlain visszatért Churchill és Duff-Cooper szárazföldi politikájára. Egyoldalú terheket vállal távoli országokért. Még a térképen is nehéz megtalálni őket egy szigetlakónak. Anglia szakít a szigettel. Életre-halálra visszaköltözik a szomorú szárazföldre.

Mit szól ehhez az átlagangol, aki Cromwell óta elszokott a szárazföldtől s Napóleon óta Európából? A háború előtt Kanada s a Fokföld közelebb volt Londonhoz, mint Berlin. Azt hallom, nehezen szokik vissza.

Anglia egyik határa ezentúl a Visztula. Ismét a szárazföldhöz forradt. A középkorban már egyszer a Loire volt a határa, száz éves háborút viselt érte. Hosszú szünet után egy új Délfranciaország hűbérura: vissza-jött közénk vérezni.

Blériot tette ezt a csodát. Amikor átrepült a csatornán, új kor köszöntött a szigetországra. A légitámadás kora. Ez elől menekül terhes és vészes európai hűbéruraságba. A technika előbb a világ urává avatta. Legújabb vívmánya visszaváltoztatta középkori, kontinentális országgá. Amit a vasúttól kapott, visszavette a repülőgép.

Fogg Phileas hanyatlik.

VILÁGLÁZADÁS

Nemrég olvastam egy amerikai tanulmányt arról az ipari forradalomról, amelyet az első gőzgéptől számítunk, pedig csak most kezdődik igazán. Ha a világ előbb-utóbb meg is szabadul a világháború összes gazdasági következményétől, a mélyebb, *tektonikus* ren-

gés fölött ma már se a Cobdenek szabadelvűségének, se a Marxok biblikus víziójának nincs hatalma. Tűrni kell, ez az egyetlen bölcsesség. A paraszttársadalom az emberiség történetében először változik át ipari társadalommá. Nagyon fáj a vedlés.

Szomorú forradalom, embergyalázó vedlés. Egy idő óta, írja az amerikai szerző, a forradalom főleg a félig tanult — half skilled — munkást szaporítja. A napszámos válláról leveszi a zsákot, de már nem engedi a gépig. Csak egy csavarig. (Köztudomású, hogy Chaplin egész filmet írt erről.) A zsákhordó kihal, de utánahal a romantikus proletár is, aki még egy egész gép rabja volt. Már az igavonás és a szakmunka is túl emberséges állapot, a kivételesek joga. A szakmunkás vezérkar alá egy csavarforgató csorda gyűl, a félig tanult munkás. A fél-intellektus párja.

Megvallom, olvasás közben folyton az utóbbin járt az eszem. A középeurópai középfokú oktatás s az amerikai esti tanfolyamok remekművén. Keyserling soförtípusnak hívta. Csakhogy ez a sofőr az íróasztalnál ül, lassacskán övé minden ország. A gazda s a kiművelt fő közt lebeg örök hazátlanul, amahoz leereszkedik, mint tervgazda, emezt szétapossa, mint hatóság. Holott a kapa mellől kidőlné, egy széklábat nem tud megfaragni s agyvérzést kapna egy igazi könyvtől.

A gép megötödölte a parasztot, a kézművest s ma már a napszámos és az ipari proletár egyéniségét is sokallja. Végre egyenlők leszünk, se fönn, se lenn, de valamivel a közép alatt. Ehhez a közép-alacsony egyenlőséghez éppen a félműveltség s a féltanultság való.

Erasmus s egy analfabéta parasztgazda, Dürer s egy szabad világcsavargó jól összefért egymással, mind-

egyik a maga esze után járt. Egész ember volt mind a kettő; a paraszt épp olyan alaposan értett a szőlőműveléshez, mint Erasmus az egyházatyákhoz. A félig tanult munkás azonban már egy életen át csak a csavarig jut s a félintellektus a szellemi vagdalékig. Csak más szájából tud tanulni: a propaganda, a mozi, a rádió, a világnézeti tanfolyam mindent megrág neki. Nevelni [latinul: educere, azaz kivonni, kihámozni a lappangó gondolatot. A magad gondolatát. De nevelni ma annyit, mint szájbarágni. Nem csoda, ha az igazán tanultak már szívesebben bíznák a világ üdvét egy mesemondó, öreg parasztra, mint a betanított díjnokokra.

«A gazda pofájába akarta vágni, hogy ganyé, hát a pofájába vágta s ehhez nem kellett szakszervezet, se tízezer egyesült munkás, megmondta szemtől szembe, ahogy férfiak közt szokás. Mitől félhetett volna? Volt egy *mestersége*.»

Így ír Giono a parasztokhoz címzett levelében a cipész apjáról. És így írt Péguy az orleansi székfonó rokonairól. És így Huxley a háború előtti olaszokról. Az irodalom egyetlen jajkiáltás a Dunától Amerikáig (a Volgától már nem lehet): a Szellem keresi az embert, mint Herkules az eltűnt Hylast. De a kiáltásra csak a kollektív fűszálak felelnek.

Nem hiszed? Nézz körül. Amit látsz: a félműveltek lázadása.

INKVIZÍCIÓ

Egy angol munkában olvasom, hogy a spanyol inkvizíció 1482 februártól 1484 májusig kétezer férfit és nőt égettetett meg Sevillában és tizenhétezer ember

ellen folytatott eretnekpört. A számok egyébként nem fontosak.

Az intézmény roppant népszerű volt. A nemesség és a főpapság félenken ellenezte, de a köznép és a kispapság szívvel, lélekkel melléállt. Szenvedtek, türetek, helyeseltek, mert az inkvizíció — ahogy ezt a korabeli propagandából megtudták — kizárólag értük s érdeklükben folyt.

KELJ FEL LÁZÁR!

Kicszerélik a fejfákat, a holtak idegen nemzetiségre térnek. A vallásháborúban csak az élőket faggatták., most a halottak lelkiismeretében is kutatnak.

Ady szellemét évek óta kétoldalról gyanúsítják, attól félek, ez a gyanú élteti a verseit is. Barátkozna-e volt barátai barátaival? És volt barátai barátaival barátságukba tartanak-e? Minden eseményhez megidézik, faggatják. Hopp, mintha most tétovázna. Megrettent a multheti vezércikktől? Már hátrál! Első lesz, aki... (A többi sűgva, az asztal fölött, világnézet szerint.)

Vagy kié Stefan George? A nagy változás idején, idegenben halt meg. Mit jelentsen ez a kettős választás? Ich sage: ja? Ich sage: nein?

Aki nem felel, mindkét fél felé áruoló. Még halottai-ban is. Kelj fel Lázár. Töltsed ki a világnézeti lapodat!

A SZOBOR TÚLÉLI

Beszélgetés egy heidelbergi hallgatóval. Hírből vagy munkáikból jól ismertem az odavaló tanárokat, sok magyar barátomat koszorúzták meg doktori babérral. Nagyrészüik meghalt, elvándorolt vagy hallgat.

Egy magyar költőt idézek, hevenyészett német fordításban: «elvész az én népem, mivelhogy tudomány nélkül való».

Visszautasítón mosolyog. Némelyik tanárról nem is hallott. Vagy csak úgy tesz? A fiatal németek olyan fegyelmezettek, mint a renaissancekori olaszok vagy a gyarmati angolok.

«Németországban ma kevesebb a jó tudós és jó író, mint tíz év előtt» feleli. «De egy évtized múlva ismét lesz elég. Most politikai és gazdasági függetlenségünkért küzdünk, nem mérhetjük intellektusokkal az ország erejét.» önitéletét mondja.

Esprit d'escalier vagyok, másnap jut eszembe a felelet. Egy francia véstörvényszéki bírót idézhettem volna a heidelberginek. «A köztársaságnak nem kellenek tudósok.» így került vérpadra Lavoisier, a vegytan megalapítója.

Később magas szobortalpra, a Madeleine-templom mögé.

NŐK AZ URNA ELŐTT

(1937 április)

Degrellet megverték. El volt tökélve, hogy addig hajszolja Belgiumot választásból választásba, amíg a katolikusok, szocialisták és liberálisok összemarakodnak, a koalíció széthull s a hatalom magától a kezébe kerül. Degrelle erőszakos, de irtózik a vértől. Az első pótválasztási puccs színhelyéül Bruxellest szemelte ki. Lemondata a párthívét s maga lépett a helyére. Csakhogy a kormányelnök a kifulladás taktika elé vágott. A pótválasztásokat eltiltatta egy törvénnyel s magát jelölte el-

lenfélnek. Hogyan, ekkora megtiszteltetés? Ekkora. Degrelle elég komolytalan politikus ahhoz, hogy egy óvatos államférfi komolyan vegye. Utóvégre Caligulából is császár lett.

Húsz százalék esett a bukott tisztogatóra. Azt hiszem, a legtöbbje női szavazat. Degrelle csinos fiatalember s jó családapa, tehát elérhetetlen. Nem rontja el a lányábrándokat. Széttépett zsebkendőjét ereklyeként őrzik a nők. Mindig sikerrel játszhat szoknyás szavazóira: a kifeszített mellnek s a «maniére forte»-nak szörnyű freudi varázsa van s ez a szavazóurna fölött se oszlik el. Amit a franciák bölcsen tudva, máig se adtak szavazati jogot a nőknek. Nem tagadom, volt egy pillanat, amikor komolyan féltettem Belgiumot az erotika kontárságától.

Ismeretes, hogy Franciaországban több mint félezer esztendeje nőuralom van. De szavazati jog nélkül. Az irodalom, művészet, társasélet, szerelem, sőt a politika és hadvezetés esztétikuma is női vívmány. De olyankor, amikor a nemzet a sorsa fölött dönt vagy szabad emberként cselekszik, a nő hallgat. A franciák tudják, hogy a szabadság, amit a férfi évszázadok alatt kivívott, a nőszavazó kezén egy-kettőre elkallódik.

KÖZÉLET A HÁTSÓLÉPCSŐN

Megint meszelik a hátsólépcsőt. Nem marad sokáig csupasz. A tejesfiú, a pékinas és a fűszerestanonc itt politizál. Közéleti izgalmuk beborítja szimbolikus jelekkel a négy emeletet. Keresem a régi jó fajfentartási jelképeket. Egy sincs.

E tapasztalatom alapján új felosztást ajánlok a művelődéstörténezeseknek. Kezdetben volt a vallási karcok kora. (Afrikai, délfrancia stb. barlangok.) Utána következett a nemi jelképeké. Most kezdődik a világnézeti karcoké.

Illyés Gyula figyelmeztet a villamosban egy jólöltözött úrra. Semmi gyanús nincs rajta. Igazán ilyennek képzelem a társadalom támaszait. Nézd csak jobban, bíztat Illyés. Most látom a jelvényt a gomblyukában. Ez áll rajta: *Ford*. Mint az autóhűtőn. Úristen, csak nem annak képzelem magát?

Ha majd halálom órájában élet- és korrajzomat kérik, az idő rövidege miatt ennyit mondok:

— Az én koromban az emberiség gomblyuka megtelt jelképekkel.

A TROMBITÁS

Társasutazás Olaszországba. A másik vonatból nézem. Az urak új térdnadrágban, a nők új kiegészítéssel. A beavatottak föltűnés nélkül összetartanak, ők már etettek velencei galambot.

Egy kedves öregúr sétál köztük, senkihez sem tartozik. Magányos Mózes, vezér. A nyugdíjintézet elnöke.

Tíz perc múlva indulnak. Az öregúr félrehúzódik, egy pillanatig magábamerül, mintha imádkozna. Valami villog a kezében. Egy gyerektrombita. Hirtelen belefúj.

— Első fűjás! — kiáltja.

Végigsétál a vonat előtt. Izgatott nyál csillog az ajkán. Ez a játéktrombita túlélte az egész férfikorát. ötven évig hevert a sarokban, kibőjtölte a negyvenévi

közszolgálatot, a két-három halálos szerelmet és a két-három nagy csalódást. Tutú! Második fújás! Mikor harmadszor fúj, Jerikó leomlik.

Az utasokat láthatólag idegesíti a trombita. De az elnök úr fújja, kedveskedni kell a kis zsarnokkal. Az öreg egyre izgatottabb, kétszer is a szájáig emeli, öt perc múlva indulás. Hirtelen háromszor egymásután belefúj.

Az idén megint láttam az öregurat. Változatlan egészségnek örvend a trombitája. De csak most jöttem rá, hogy nem is utas. A trombita kedvéért jön ki. Mikor a vonat elindul, tréfásan még egyet fúj utána.

Tutú! szól a kis szerszám. Importáru. Búzáért kaptuk cserébe.

A SZÁZAD GYERMEKE

Híres embert avatnak. Most lép át a diákpolitikából a nagypolitikába; ki fogja füstölni a közéleti lélekvásárt. Iskoláit vidéken és Pesten járta, olvasom az életrajzában. «Ezután megírta híres röpcéduláját.» Következik az utcasarki bulla kezdősora.

A számból vették ki a szót! Legalább egy éve keresem. Itt az új század gyermeke, a röpcédulaszerző.

A KIS KARAMAZOV

Egy kétesztendő kis barátom most került először gyerekek közé. Félelmes pillanat volt. Az apró fenevadak harapásra készen lestek az új Dánielt. De az úrfi nem hozott szégyent bibliai ősére. Mindegyikhez oda lépett s kezetsókolt.

Az apja a fejét fogta.

— Szent Isten, mi lesz ebből az élheterlenből?

— Neveld csak így tovább — kértem. — Maradjon
hírmondónak legalább egy alázatos ember a földön.

BELLONA

ZÁSZLÓDÍSZ

(1938 nyarán)

Tenyerén hord Európa, mindenütt fellobogózva, fákllyákkal, kivilágított címerekkel fogad.

Rómában a via dei Trionfi s a via dell'Impero kandeláberei álltak dízsorot; olasz és német sasok keringtek a latin romok felett. Nevezetes német vendég járt előttem. Parisból indulva a Tuillériák kapujában rámtátogott a brit oroszán. Zászlókkal, vízi sárkányokkal, kecses csecsebecsékkal kedveskedett a város. Az angl királyt várta. Este majdnem elsöpörtek a müncheni zászlók, a lobogó gyertyák mögött hullámoztak a házfalak. Aznap érkezett oda Pariani, az olasz vezérkari főnök.

Ezekután már csak azt szeretném tudni, meddig ünneplik még nyugaton zászlódísszel a születésnapomat? Akkor kötötték meg a fegyverszünetet.

PUSKA ÉS KÖNYV

A polgárháborúnak vége. A madridi Egyetemi Város romokban. Két évig forrott körülötte a harc.

A spanyolok ezzel a városrészsel akarták visszahódítani Európát. Alig épült fel, rázúdult a testvérharag. Spanyolországot ott érte a legtöbb lövés, ahol a legnagyobb fényre akart kijutni.

Fegyver az egyik kézben, könyv a másikban! így készült az életbe a század gyermeke. Csak a fegyver marad a kezében.

CSAK EGY FÖLDRENGÉS

1755 november elsején a lisszaboni földrengés megölt harmincezer embert. A rengés átcsapott a lelkekre: leg-alább másik harmincezer szakított Istennel. A szörnyű helyszíntől a lengyel falukig a hívők visszaroskadtak az ősi kételyre. Egy hatéves frankfurti fiúcska a hír hallatára a nagyokhoz fordult. De a nagyok elfordultak, szégyelték magukat. «Der Knabe, der alles dieses wiederholt vernehmen musste, war nicht wenig betroffen», írja sokkal később a felnőttek zavaráról. A borzalom démona végigszántott a földön. Voltaire még évek múlva is akkori elkeseredésén könnyebbített a világyalázó Candideban. «Gondolj rá, hogy a világ egy nagy hajótörés s a jelmondatunk: meneküljön, aki tud.» Ezt 1766-ban írta, tizenegy évvel a földrengés után.

A chilei szerencsétlenség állítólag negyvenezer embert ölt meg. Egy napig a lapok első oldalára került, aztán visszahullt a napihírekbe. A filmhíradóban két katonai szemle közt néhány kockára szorult. Igazat írok: számos ismerősöm nem is hallott róla. Félve olvasnak újságot, gépiesen átugorják a rossz hírt.

Negyvenszer negyvenezer holttestről álmodunk. A negyvenezer valódi már kevés nekünk.

HARANGOZ A PAP BÁCSI

Két templomtorony a szomszédom, ők mérik az időmet. De a fiamét is. Esti harangszóra kap vacsorát. Miután pedig a gyomornak is van bölcsessége, hamar rájött a harangszó s a vacsora szövetségére. «Ging-gang, harangoz a pap bácsi» jelenti boldog képzettársítással.

A múltkor elmentünk sétálni. Én balra húztam, egy játékbolthoz, ő jobbra, ismeretlen cél felé. Ging-gang, harangoz a pap bácsi! magyarázta izgatottan. Elindultam utána. Egy plakáthoz húzott.

A plakáton egy gázsisakos katona húzza a vészharangot. Tűzpiros az ég, gyanús fekete pontokkal.

Változó idő, változó papok!

NEHÉZVÁLASZTANI

Már a szeptemberi válságban észrevettem, hogy csupa háborús emlék közt élünk. Kinyitottam egy művészettörténetet: csatakép. Kinyitottam egy verskönyvet: harci dal. Az angol iskolai rádió elküldte a képes tanrendjét. A képeken perzsák kaszabolják a rómaiakat, normannok négyelik az angolszászokat, spanyolok füstölik az indiánokat. Az első szemüveges napon tűnik fel mások szemüvege, az első háborús napon az örök utca-, szoba- és könyvdísz: a háború.

Most Dániel George s a kitűnő Rose Macaulay (a történész dédunokája) összeválogatott egy vaskos antológiát. *All in a Maze*: «Nagy fejtelenség» a címe egy angol verssor után. Pár száz vers- és prózaszemelvényből megtudjuk, miképp vélekedtek a kiváló szellemek a háborúról Aischylostól múlt szeptemberig.

A szellemóriások véleménye természetesen a háborúról is különbözött. Volt, aki szomorkodott fölötte, volt aki beletörődött, volt, akinek tetszett. Ez a kisebb megelégedés. Sokkal érdekesebb az idézetek keltezése. A legtöbbje nem háborús évszám. Legalább tudtommal nem volt az. Sőt pontosan ezekről az évekről gondoltam, hogy háborús szünidők. A korabeli szerzők azonban nyilván tudták, mért beszélnek jelenidőben.

Némi keresgélés után rá is bukkantam a szóbanforgó háborúkra. Némelykor egy helyett háromra. Most aztán már csak azon töprenghettem, hogy a három közül melyikre gondolt a szerző?

LOS DESASTRES ...

A kitűnő újságíró szereti Francot. Ízlés dolga. Én nem szeretem a háborút. Már pedig Spanyolországban a háború számít, nem Franco.

Egy öreg katonabarátom meg akar javítani. Háború a férfi élete. Az ismerősből ott lesz bajtárs, úrból, szolgából kenyerespajtás; a menetelés, védekezés, erőbeosztás, haditerv s végül az ütközet a legnagyobb szellemi és testi erőfeszítéssel jár. Ha szeretem az írással járó erőfeszítést, mért nem szeretem a háborúsát?

Feleljen két könyv, két világhírű rajzsorozat. Egyik Callot műve: *Les misères et les malheurs de la guerre*, 1633-ból; a másik Goyáé: *Los desastres de la guerra*, 1810—1813-ból.

Mikor XIII. Lajos a francia rajzművész szülővárosát, Nancyt rövid és vértelen körülzárás után elfoglalta, megbízta Callotot egy dicsőítő képpel. Tudjuk, milye-

nek voltak ezek a hízelgő allegóriák. Teltkeblű hölgyek: az Erény, Bátorság, Dicsőség, Igazság megszemélyesítői kerti és vadon termő zöldséggel körülaggatják a legyőzhetetlen királyt, aki római császárnak öltözve, daccal és méltósággal eltipor egy tucat ágyúcsövet, kardot, puskát, zászlót. Callot ehelyett La Rochelle és Nancy ostromának mellékeseményeiből elkészítette a tizenyolc metszetből álló sorozatot.

Goya is megrendelésre dolgozott. 1808-ban, a spanyol szabadságharc elején, Palafox, a saragossai hős megkérte a süket, beteg, de rettentő szívós művészt, hogy ábrázolja a szülőváros példaadó fölkelését. Goya Saragossa közelében született. A művész szétnézett az aragoniai harctéren, benyomásokat gyűjtött, aztán a madridi fölkelés, torquemadai gyűjtogatás, cuencai fosztogatás, saragossai közelharc egyesített emlékeiből elkészítette a háborús sorozat 82 lapját.

Callot 18 rajza közt egyetlen csatakép van, Goya 82 rajza közt egy sincs. Hadseregnek, menetelésnek, tábor-tűznek, kard-ki-kard! jelenetnek semmi nyoma. A spanyol sorozat eredeti címe nem is a háború borzalmaira, hanem a «fatales consecuencias»-ra, azaz végzetes következményeire célzott.

Ez a két mű megmagyarázza helyettem, mért nem szeretem a háborút. Ha a háború gyors és nemes halálból, hőstettekből, szóval férfimunkából állna, úgy szeretném, mint az irodalmi erőfeszítést. Csakhogy a háborúban a hőstett pillanatokig tart, a Callot és Goya festette mellékhajtságok ellenben hónapokig, évekig. Az erőfeszítés mindig kimerüléssel végződik s a háborús kimerülés mindig bosszúra fordul. Akárcsak Callot rajzain, a valóságban is 18 háborús jelenet közül egy a

csata, a többi gyilkosságba, bosszúba süllyed. Ezért nem szeretem a háborút.

VIRÁGORSZÁG

Egy amerikai ismerősömnek Bandholtz tábornok szobrával kedveskedem. Körüljárjuk a Szabadság-teret. Megáll.

— Kis népnek mondják magukat. Költői nép az igazi nevük. A legköltőibb nép Európában.

Előttünk egy virágágyon Magyarország térképe. A visszaszerzett részt átültették új virággal. Papírtérkép helyett egy eleven virágágyról látja az ország nagybodását. Ebből megérti, hogy egy gavallér szerelem köt minket Hungáriához, nem a hatalom.

ISTEN MAGA TELKE

KÖLCSEY SZÁZÉVES SÍRJA

Egyszer a párisi Pantheon halottaival kapcsolatban a széthúzó francia egységre utaltam. «Ahogy a francia keverék nép, a nemzeti egységet is egymást keresztező egyéni áldozatkészség és személyes kockázat tartotta meg, nem a tömegmozgalmak. Franciaország egyszerre csak egy-két fiára számíthat: néha az igazság démoni megszállottjára, máskor a hazaszeretet szinte földöntúli szentjére.»

Különös gondolattársítás emlékeztet e sorokra. Illyés Gyula áthevült vallomását olvastam a nehezen magyarázható, de mélyen érzett magyar-francia lélekrokon-ságról. (*Apolló*, VIII. sz.) Jó pár évi franciaországi tartózkodás után hazatérve, jellemző belső inverzióval úgy érezte: ha franciának született volna, akkor se lenne idegen a földünkön. Az ellenpróba bizonyít legjobban. A magyar költő francia szemmel hazájára ismer Magyarhonban.

Az ösztönszerű helyeslés hatása alatt Illyés cikke tüstént a két nemzet egyformán civakodó és ingatag egységére s főntebb idézett soraimra emlékeztet. A francia szabadság nem állandó közügy, csak a végveszély szemeli ki a néha fehér, néha sötét angyalt, aki honfitársait elfordítja a gyalázattól. Johanna szüzi felajánlközással, Danton sírokat repesztő oroszlánbögéssel, Clemencau véstörvényszékkel mentette meg a francia szabadságot. Akár katolikus, akár jacobinus: a nemzet-

mentő majdnem mindig egyedül küzd. A többség alkuszik vagy cimborál az ellenféllel, a nemzeti lét egy-két emberen fordul meg. Francia ablakon át a magyar történelem tanúi vagyunk.

Kölcsey mindezt már megírta egyik töredékében. «Magyar» a címe, néhány sorból áll.

«Éjszakai komolyság, ázsiai fényűzés, vezérséghez szokás a vándorlás s azt követő vívások között, küzdés a szabadság felé, de köznek részvétele nélkül. . .

Ezek azon scénák, melyeket történeteink szakadatlan sorban mutatnak.

A mi hét vándor nemzetségeink sokban hasonlítanak azon arabsokhoz, kik a pusztákon háznépekként telepedvén le, egyik família a másikat örök gyűlöléssel üldöze.»

Az első bekezdés a rejtélyesen hasonló magyar és francia nemzetsorsot, a harmadik bekezdés nomád örökségünket jellemzi. «Köznek részvétele nélkül» a nemzeti szabadság mindig súlyos egyéni áldozatot és kockázatot követel, erre talál legjobban a madáchi mondás: *egy milliókért. A köz megmenekül, de csak évtizedek, néha évszázadok múlva hagyja jóvá az áldozatot. Húzódva fogadja el, sokára szentesíti s aztán belőle él.* Kölcsey egyik kommentátora kockázatos háttérhelyzetünkkel magyarozza ezt a részleges kiállást. Ám a francia nem tántorog folyton a lét és nem lét közt, nem él háttérhelyzetben, mint mi, mégis magyarosan viselkedik. A közös magatartás inkább egyforma individualizmusunkra mutat.

A második gondolat még sötétebb. Kölcsey büszke volt a nomád örökségre és ugyanakkor rettegve féltette tőle a magyart. A nemzetféltés, a nemzethalál látomása

tette művelt nemesből költőóriássá. Ez elég, hogy szeressük és tiszteljük a bajlását.

Csakhogy az öröklött nomád testvérgyűlölet, mely «inkább családi különböző lelket, mint köznek szeretetét, azaz nemzetséget éreztetnek velünk» s a *népszere-tet* valóban kioltotta a magyarból, sose fojtotta meg *Magyarország eszméjét*, amely a civakodó és pártos magyarok közül a végső szorultságban mindig kiszóli-totta a magyar Messiást. Vannak *magyarok* s van egy eszményi *Magyarország*. Amazokon van mit féltetni. De emez előtt mindaddig le kell borulni, amíg egyetlen megváltója akad. Ahogy Kölcsey is leborult volna, ha megéri a hibáiban is magasztos 1849-et.

ROKON NÉPEK

Az élet vad regényei után végre egy könyv rendített meg. Angol költők vívnak benne a nemzeti és társadalmi szabadságért. William Langland kezdi, Stephen Spender végzi, az első látta a nagy parasztlázadást, az utolsó a spanyol polgárháborút. *Poems of Freedom* a címe.

Illyés Gyula a megmondhatója (és megírója), hogy nehéz időkben válogatás nélkül minden hivatást a költőre rónak. Pedig csak egy a hivatása: tiltakozik az embertelenség ellen. « Ember az embertelenségben»: ezzel a verscímmel Ady elmondta a költészet lényegét.

Az angolok hatszáz éve szakadatlanul tiltakoznak. A parasztlázadásnak s a szegényszabadító Robin Hood betyárnak már nagy költői voltak; a renaissance föld-birtokforradalom (és infláció) a Shakespeare-kori lírát is végigsöpri; Cromwell legvakmerőbb kritikusai párt-

híveiből teremnek, köztük az égis magasló Milton; alig harmatozott a gyárkorom az angol fűre (szörnyű, fekete harmat), a látnók William Blake már egy új Jeruzsálemet épít a nagyvárosok bérszolgáinak; Byron, Walter Savage Landor, Shelley a lordok reakciója elől tüntetőn a forrongó Olaszországba költözik; Ebenezer Elliott, Thomas Hood, Elizabeth Browning, George Eliot, Charles Kingsley feljajdul a satnyuló proletár nemzedék láttán; William Morris, Swinburne, Francis Adams az önelégült viktoriánus századvég ünnepron-tói; a locarnói aranykorban az irgalmatlan költők a walesi és északangliai nyomorkörzetről beszélnek.

Azt szokták mondani, hogy az angol nagy ragadozó, nincs erkölcsi joga mások ököljogába beleszólni. Csakhogy a ragadozásait mindig saját költői vádolták be elsőnek. Egy hajuk szála se görbült meg érte.

Együtt szoktuk emlegetni a magyar és angol alkot-mányt. Nagyobb dicsőségünk, hogy az angolokon kí-vül csak magyarul lehetne összeszedni egy ilyen pro-*testáns* — azaz *protestáló* — versgyűjteményt a sza-badságról és emberi méltóságról.

ANGOL BARÁT

Utoljára a Dunaparton találkoztunk. Szeptember volt, ment haza a mozgósításra. Búcsúzóul a keresztne-vemen szólított. Ebből tudtam meg, hogy örökre bú-csúzik. Biztosra vette a háborút.

Azóta írt egy könyvet. Kicsit furcsa s persze nagy öröm élve viszontlátni a szép famentes papíron. Azt hiszem, ő a legokosabb angol. Ebben a könyvében is

elbűvöl a villámgyors, «kontinentális» esze. Nem ártott volna, ha idejében minél több angolt megmérgez a bajlátó, ravasz középeurópai gondolkodás.

A könyv a München utáni Közép-Európáról szól. Magunkról ezt olvasom: «Kicsi, szegény, de büszke és dacos nép a magyar. Nemzeti imádságuk a történelmi és földrajzi helyzetet egyformán összefoglalja: megbűnhődte már e nép a múltat s jövődöt. Egyenként a legjobb barát a világon, mint nép a legnehezebb szomszéd. Egyetlen ember került fölénybe Bismarckkal s az is egy magyar volt. Andrassy Gyula.»

Bár így volna. Egy angolnak is lehetnek csaloéka vágyálmai.

KI A GYILKOS?

Tanúim a történészek. A magyar sose nyugodott bele Zrínyi, Széchenyi és Teleki László halálába. Időnként felröppen egy levél, a gyilkost keresi. Hagyják már az urak a mesét az öngyilkosságról. A vadkan egy fa mögöl célzott Zrínyire, Széchenyi pisztolya az ablakon át sült el s ki látta Telekit magára löni? Nehéz velük vitatkozni. Hegedűs Lóránt Döblingben végigpróbálta Széchenyi halálát: nyilvánvaló az öngyilkosság. De a levelek azért csak jönnek.

Örülünk neki. Addig élünk, amíg gyanakszunk. Jó tudni, hogy az ország minden zugában akad ilyen gyanakvó magyar. Talán csakugyan volt valami mellékíze Mátyás utolsó ételének. Talán csakugyan egy fa mögött állt a csáktornyai vadkan.

A parasztnak is hiába mondják el Rákóczi és Rudolf hiteles halálát. Népszabadító királyfiak voltak, leg-

alább így tartja a rege, lakolniok kellett. Mert a szabadító királyfi vagy örökké bujdosik, vagy a vérét veszik. «És a maga szempontjából csakugyan a parasztnak van igaza», mondja erre Ortutay barátom.

KI FIZET?

(1938 szeptember)

Egy Franciaországból érkező barátom meséli. A vonatok rakva katonával, mennek a keleti határra. Ez a nemzetvédelmi vonaluk; nem először lát katonavonatot.

A tisztek közt van francia, kreol, indokínai, afrikai. Jókedvűn, kötekedve mennek be a Maginot vonalba. Egy százötmilliós birodalom őrzi az anyaországot. Ezt se gondolta volna Richelieu.

Gyanítom, hogy az európai közös haza örökre füstbe ment. Egy kontinens-közi nemzeti érzés születik helyette: angol, francia, német, olasz, japán *birodalmi* hazafiságnak hívják.

Európának megmarad a csatatér. Lombardia és Belgium volt a nagy nemzetek csatasíkjája. Európa lesz a birodalmaké. Nagyobb ellenfeleknek nagyobb hely kell.

De ezért az új, kontinens-közi hazafiságért a kis népek fizetnek.

ELÉGTÉTEL

A tizenharmadik századot francia századnak, a korabeli Európát francia Európának is hívják. Nem mintha akkor szerették volna a franciát. A műveltség

nem szeretettel hódít, Rómát sem szerették a romanizált népek. Malplaquettól Pondichéryig szárazon és vízén a francia volt a legádázabb ellenfél, de ugyanakkor Hampton Courttól a Lazienkiig világszerte Versailles utánózták. II. Frigyes, Katalin, II. József elfranciásodott franciagyűlölők, Svédországtól Rómaig szétkapkodják a francia mestereket, Paris viszont magához ragadja a legjobb idegen művészeket. Erről a századról szól Louis Réau műtörténész könyve a *L'Europe Francaise*.

Betűző olvasó vagyok, ezzel a könyvvel mégis gyorsan végeztem. Nagy motor hajtott, a magyar hiúság. A Habsburg őrbirodalom delelőjén vagyunk, Bécs eltakarja az alig pihegő Magyarországot. Országot? A nagyvilágnak lerongyolt helytartóság, hátul kullogó tartomány voltunk. Hogyan is látszottunk volna ki a fényes birodalom mögül, mikor később a dualizmus is eltakart?

Legnagyobb meglepetésemre Réau mégis a hatalmas Ausztria mellé ültet a francia kerekasztalnál. S mintha csak visszamenőleg jóvátenné akkori szerény rangunkat, a többi országgal egyforma, szabad vendégnek tekint. Nem néz a zsebünkbe: a száműzött Fejedelem, Mikes, Bessenyei, Mányoki, gróf Fekete János német fejedelmekkel, lengyel hercegekkel lakmározik a francia műveltség asztalánál.

Keserű vigasz, hogy a magyar önérzet mélypontján, sunyi muszkavezetők közt jutunk ehhez a külföldi elégtételhez.

MAGYAR ARANYKOR

Józsa Gyuriról esik szó. Híres ember volt Gyuri, a Jókai olvasók biztosan emlékeznek rá. Hallja egy ismerősöm a nevét s föleleveníti a hírhedt tréfaversenyt Keglevich Miklóssal.

A gróf és Józsa Gyuri azzal ugratta egymást, hogy melyikük haragszik meg hamarabb a másikra? Egyszer összetalálkoznak az egri megyegyűlésen, Józsa Gyuri négy feketével jön, Keglevich négy pejjel. Ebéd alatt odaszól a gróf: Gyuri, miért járatod harisnyában a lovaiddat? Gyanút fog Józsa Gyuri, lemegy az istállóba, ott találja a lovait térdig megnyúzva. Nyel egyet, visszamegy az ebédre s kajánul annyit mond Keglevichnek: majd agyonneveti magát a négy lovad a tréfán. Lesiet a gróf, megtalálja őket fölhasított szájjal. Agyonlőhették mind a nyolc lovat. Nevető Magyarorszag.

Hallgatnék erről az épületes történetről, ha az utolsó években nem emlegetnék annyit s olyan szemrehányón a magyar reformkort. Már-már az a látszat, mintha leírhatatlan mélyre csúsztunk volna a periklesi 1830-as évektől. De akkor miért volt Széchenyi dühe, Deák visszahúzódása, Kölcsey összeomlása? Miért vívódtak, miért emésztődtek egy periklesi korban?

Tegyünk igazságot csodálatos emléküknek. Nyoma sem volt periklesi kornak. A magyar reformkor: maroknyi lángelme a régi Magyarországon. Magyar Krisztusok váltották meg a harmincas évek hírét, nagyságukat csorbítjuk, ha egy aranykorba képzeljük őket.

«Nem közénk való volt!» zokogta Kölcsey halálhírére a félvak Wesselényi. A világ Józsa Gyurikból állt. Száz volt a hős. És százezer a perzsa.

Nem tudom, minek hívják, amit Galamb Sándor Eötvös József darabjával csinált. Akárminek hívják, jót tett neki. Az *eredeti* regényíróból régóta ezt az *át-dolgozott* darabírókat ismerjük.

«Kit nem hevít korának érzeménye, szakítsa ketté lantja húrjait!» parancsolta Eötvös egyik versében. A kor érzeménye a szabadság volt. De egy hierarchikus szabadság, amelyben mindenki egyszerre úr és szolga a maga helyén. Ezt akarták Eötvösök a magyar nemesi szabadság helyére ültetni.

«Una eadamque nobilitas» ennek a nemesi szabadságnak a neve és abból áll, hogy fölfelé nincs kiváltság. A forradalmár lefelé egyenlősít, a magyar fölfelé. «Nincs úr» magyarul így szól: «nincs nálam nagyobb úr.» «A gróf is csak ember» magyarul: «minden ember gróf.»

Szó sincs róla, ez az örökös kiskirályság rokonszenvesebb, mint a labanc meghunyászkodás, amely fölfelé hajlik, lefelé komisz. Csak aztán ember legyen, aki ezzel a néppel bánni tud. «A magyar nem tűri az igát s nem tud élni a szabadsággal: iugum non tolerans, libertatem non capax» fakadt ki állítólag egyszer Kolonich bíboros.

Eötvös József éppen a fegyelmezett szabadság tudományára akarta megtanítani.

BÖRTÖNÜGY

1830 táján új láz ragadt Magyarországra. A börtönreform. Széchenyinek nem tetszett a dolog, rosszalta a

sorrendet. Tengelytörő úton, mezítlásosok közt tanakodtok mintabörtönökről? De ebben az egyben a legszelídebb tanítványai is megmakacsolták magukat. Beccaria, Bentham, Howard, Tocqueville, a nagy börtönszakértők, sőt ingyencek — (mert Bentham valóságos ingyence volt) — egész elmagyarosodtak a vita hevében. A magányrendszert pártolod? Vagy a hallgatót? Auburnt vagy Pennsylvaniát? Kölcsey novellája, a *Vadászok* már villámfényt vet a készülő *Falu Jegyzőjére*, a borsodi börtönbizottság Eötvös és Szemere Bertalan tanácsát kéri, utóbbi ingyen füzetben osztogatja a választát, Szalay a *«Themis»*-ben kinyomatja Eötvösét. Külföldi útjukon a börtön a legkeresettebb műemlék. Bölöni Farkas amerikai útirajzában külön fejezet a charlestowni tömlöc. Gorve hármat néz meg csak Londonban s céloz rá, hogy Szalay nyomain jár. Egy más sarkára lépnek. Szemere Bertalan úgy látogatja a párisi börtönöket, mint más a híres éttermeket. Parisban kilencet lát, Londonban négyet. Edinburghba csábítja a királyi palota, a reformátor Knox szülőháza, Smith Ádám sírja. «De én ezeknél mégis előbb néztem meg azon érdekes tömlöcöt, mely negyven év előtt Bentham terve szerint építtetett» vallja be. Hazafelé Genfnek kanyarodik. Ugyan miért? «Genf intézeteinek gyöngye a javítófogház . . . stb.» Igazgatóját, Aubanelt egyébként Eötvös is bámulja.

Mindez félig humoros jogtörténeti emlék s kizárólag a böngészgető influenzás betegre tartozik. Csak hogy e börtönreformerek írás közben néhány általánosabb gondolatukat is elárulták. «S ha a fenyítőtörvény legfőbb, tiszteletre legméltóbb célja bűnöst jobbitani» védi Kölcsey a gyerekgyilkos anyát, «bizony ő

érdemli, hogy rá nézve e cél szem elől el ne tévesztésék Látnivaló, itt a büntetést maga az isteni végzet monda ki; s maga az isteni kéz teljesítette. Ily esetben az embernek csak a szeretet munkája marad fenn: az elbukottnak kezet nyújtani; s azt a remény és kegyelem útjára visszavezetni.»

«A gondolkodás kora ez» büszkélkedik Eötvös a börtönjavaslat bevezetésében, mintegy előre kötelezve magát az irgalomra és észszerűségre, «hol minden tettnek oka kerestetik, minden építménynek alapja, minden jelenésnek egy törvény, melyben talán a tett kevesebb, melyben kevesebbet alkotunk, de melyben először vetettük tekinteteinket az okokra s mintha álomból ébredett volna az emberi nem, visszatekintve először kérdé: mit jelent mindez?» Mintegy félszáz lap múlva majdnem imádkozva fejezi be: «Nagy a kor, melyben élünk s alig van kebel annyira hideg vagy elszigetelt, ki e sebesen haladó kifejlődést tekintve ne szorulna vagy emelkednék, miként vagy a reményein túlhaladt vagy azokhoz közelgő időt tekinti! De nagysága nem az, hogy a gőz hatalmát feltalálta s vasútjait építve, minden távolságot eltüntetett s a földet mintegy kisebbé varázsolá, hogy rajta önmagát nagyobbának érezhesse; nem hídjai s csatornái s fenséges építményei, — mert így nagyot tettek a régiek is s bár zsarnokhatalom építé, csudálva állunk Egipt pyramisai előtt: korunknak nagysága az, hogy emberszerető; — korunknak dicsősége, hogy az emberi nem benszült nemességét elösmeré, hogy a sklávkereskedést megszünteté, a spanyol autodafének lángjait eloltá, hogy a rabok sorát meggondolva, a kínzást büntetéssé változtatás

«Légy, óh légy e szent ügynek is hirdetője!» kiált fel

Szemere Bertalan a londoni tömlöcvizsgálat után és rabjaink sápadt képe adja nyelvednek a láng hevét s lelkednek fáradhatatlanságot adjon azon isteni gondolat, hogy a naponkint süllyedő néperkölcsiséget halálaiul fogod megváltani. Csak ne kétkedjél, vetésre a mag kezében lévén, hogy a madár hulltában elkapja, elhordja a szél, elmossa a zápor; hanem vesd el s megtévén mi tengondod, a többit bízzad az áldó Istenre. Mi vállalatok a humanitást s philantropiát illetik, azokra nézve úgylátszik eljőve az idő a maga teljességében.»

Tegyük le a könyvet, szédít ez az erkölcsi magasság. Vagy csak a náthaláz emelkedik?

MAIHANG

Bevezetésül annyit, hogy nagyemlékű Toldy Ferencnek volt egy fia, István. Művelt, jótollú ember, a ki egyezés és Deák Ferenc fiatal híve, Arany László barátja, higgadt, realista magyar. A Deák-párt uralmáról írt kormánypárti könyve (*öt év története*) a korai liberalizmus emlékbányája. Nem szerette az ellenzéki obstrukciót, meg is írta.

Pár napja egy antikváriumban a könyvre bukkan-
tam. A címlap belső oldalán 1872 november 9-ről egy kézírásos bejegyzés. Szól eképpen:

«Ezt, ítéletem szerint, egy elfogult hiperjobboldali (kormánypárti) írta, aki sem nem ösmer erkölcsöt, sem becsületességet; az egész nyomtatott könyv szemtelen igazságtalanság, otrombaság és sületlenség virtuozitásával habajog; amilyen a polémiának mezején is

ritkítja párját. Valóságos remek butasági bizonyítvány a rosszakaratú szerző számára! ki e nyomorúság arcátlan megírásánál alkalmasint csupán eszköz volt a Lónyai és Tóth Vilmosokból álló tapasztalatlan mai kormány erőszakos markában s módra odaadta magát eme, a baloldalt üldözőbe vett basáknak, kik őt teljesített jó szolgálataiért királyilag jutalmazták! ezen szerző tehát a baloldal elleni hitvány és infámis szolgálattal így keresi még hitványabb kenyerét!? s még e hazában élvezheti nyomorúságának kiérdemelt zsoldját.

De bármit is firkáljon eme könyvbe össze-vissza a kormány dicsőítésére és a magyar nép félrevezetésére ez alattomos irodalmi talpnyaló s a jobboldalnak, azaz Magyarország sírásóinak legyezetésére, bármint is terítse széjjel papírra agylágyulásának mértéktelenségét, azért egy tisztán érző s hazáját szerető baloldali hazafit mégsem fog letántorítani útjáról eme, a rendelkezési alaphól kövéredő szajha undorító jutalmat nyert fércműve.»

Amit a jó ember jobboldalnak hív, mai fogalommal középbal. Nem biztos, hogy az ő oldalát ma is balnak hívnák. Ennyi a különbség. Egyébként mennyire mai hang! Azzá teszi főképp a hiányzó aláírás, a pimasz névtelenség.

MAGYAR VIKTORIÁNUSOK

Farkas Gyula könyvet írt a kiegyezéskori magyar irodalomról. Egy helyen a következőt olvasom: «Az Akadémia a nyolcvanas évektől kezdve könyvkiadással is foglalkozott. Tudományos könyveket jelentetett raeg, sok értékes eredeti munkát, nagyrészt azonban

fordításokat. Olyan tudományos munkák fordításait, melyek termő hazájukban már klasszikussá váltak s egyúttal el is avultak.»

Az akadémiai könyvsorozat egyik ifjúkori emlékem. Még előttem áll az üllőiúti dohányszagú szekrény, két sor fakó piros könyvvel. Abban a két sorban láttam a tudományok teljét. Később a fordítókkal a magyar történelemben, irodalomban s művészetben találkoztam. Nem csoda, ha magyar eliten önkéntelenül ma is azt a néhány feketeruhás urat értem, aki ezt a sorozatot megbeszélte és lefordította. A hetvenes évek szédelgései már megleckéztettek, a milleneumi légvárak még nem kapattak el. A komoly és megbízható nyolcvanas években vagyunk. Magyarország teljesen kibékült Európával, nem hányják belső válságok Kelet és Nyugat közt. Most azt olvasom, hogy akkor is lekésett az európai vonatról. Az Akadémia avult klasszikusokat adott a nemzet kezébe. Egy ifjúkori illúziómról van szó: a számok után kell nézmem.

Buckle híres töredéke az angol civilizációról 1857-1861 közt szállást csinált a pozitívizmusnak. Áttörő hatását a szomszéd Franciaország is csak a következő évtizedben érezte. Pontosan ekkor fordították magyarra. *Burckhardt* világhírű könyve az olasz renaissance-ról az eredeti után harminckét évi késéssel (1892) jelent meg magyarul. A késés érthető, a magyar középosztály csak ebben az időben változott műélvezővé (Hopp Ferenc, Kohner, Ráth György gyűjtemény); *Burckhardt*nak egyébként is akkora volt a tekintélye, hogy a fiatal műtörténészek haláláig Firenzébe és bázeli házába zarándokoltak. Zsarnok művészetbölcseletétől *Dvorsak* és *Wölfflin* csak a háború előtt mert el-

szakadni. *Carlyle* sose volt próféta a hazájában, az anglok átengedték Németországnak. Ott viszont a hetvenes háború után kezdték isteníteni. Mennydörgő szónoklata a francia forradalomról negyven évi késéssel 1875-1878 közt jelent meg magyarul s olyan elragadó olvasmány volt, hogy a világháború előtt megint lefordították. Magyarország az első átültetéssel a korabeli német *Carlyle* lázban osztozott. *Curtius* görög történelme 1857-1861 közt készült el, a szerző a hetvenes években még dolgozott, a német tudomány világszerte büszkélkedett vele. Ekkor jelent meg a fordítás. *Macaulay* 1848-tól 1861-ig írta Anglia történetét. A puritán polgári forradalmat dicsőítette, a második és harmadik viktoriánus nemzedéknek ez volt az öntelt történelmi igazolása. Csak a századforduló óta lázadónak ellene: *Hilaire Belloc* az utolsó húsz évben forgatta ki legszentebb tételeit. Magyarra a második viktoriánus nemzedék kortársa, *Csengery Antal* fordította 1875/77-ben. *J. St. Mill* szép tanulmánya a szabadságról 1859-ben jelent meg, fordítását *Kállay Béni*, egyik legképzettebb államférfink a kiegyezés bölcsőjébe tette. Az angol eredetit néhány éve filléres formában megint kiadták, olyan fájdalmasan időszerű. *Mommsen* római történelméből az első három kötet 1854/55-ben látott napvilágot, *Toldy István* — *Toldy Ferenc* fia, Deák-párti közíró — 1874-1877 közt fordította le. A mű a fordítás idején még munkában volt: 1885-ben jelent meg az ötödik kötete. (A negyedik örökre elmaradt.) *Ranke* elragadó története a pápákról 1834-1836 közt jelent meg. *Acsády* és *Lehr* fordítása a nyolcvanas évekig késett. De a könyv ma sem avult el, új magyar fordítása egy szintén új német

tömegkiadás alapján készült *Symonds* pozitivista olasz műtörténete 1875/86-ból való, a megjelent részt Pulszky Károly, az országos képtár langeszű igazgatója már 1881/82-ben lefordította. *Taine* angol irodalomtörténetét 1864-1869 közt adta ki, a drámaíró Csiky Gergely fordítása 1881/85-ből való. Másik főművét a jelenkori Franciaország alakulásáról 1875-1894 közt írta, a töredékes átültetés még az eredeti kiadás folyamán, a nyolcvanas években megjelent. Toldy Ferenc másik fia, László fordította. *Taine* tudományos egyeduralma összeesik a két magyar fordítással; Bourget első regénye, «A tanítvány» éppen abban az időben próbál föl-szabadulni a varázslata alól.

Egyetlen név hiányzik: *Comte*. Két tévedés: Paul Janet, aki három kötet famentes papírt emésztett föl s Amédée Thierry, aki magyarbarátságáért mindenképpen megérdemelte a részrehajló kedvezést.

A közgazdaság klasszikusaival már megkéstek. Értethető: Magyarország csak a kiegyezés után tért át a gazdálkodás nyugateurópai formáira. De egyiküket se kellett a koporsóból kikeltetni. Fordításuk idején nem függött felhő a tekintélyükön, a német egyetemek akkor tartották belőlük a legjobb exegezist. Az amerikai *Carey* 1867-ben jelent meg, Halász Imre, Andrassy Gyula sajtófőnöke fordította. *J. St. Mill* 1875-ben, *Smith Ádám*. és *Ricardo* (utóbbit Láng Lajos báró fordítja) 1892-ben, *Roscher*, az első német történeti iskola feje 1895-től folytatólag négy óriási kötetben, *Malthus* 1902-ben.

Szépirodalmi akadémiánk, a Kisfaludy Társaság ezalatt egy teljes Shakespeare-t, Moliéret, egy tizenkilencedik századi francia versantológiát s egy módszeres

népköltési gyűjteményt ad a magyarságnak, Burns Róbert, Eliot George, Euripides, Fietding, Firduszi, Goethe, Gobineau, Goncourt, Kielland, Longfellow, Moore, Tennyson van a katalógusában. Ezért sincs mit szégyenkezni.

Azt hiszem, igazam volt legényke koromban. Még egyszer mélyen kalapot emelek Deák Ferenc feketekabátos barátai előtt.

A NÓTA EREJE

Néprajzi hanglemezeket hallgattunk. Előbb az énekszót, aztán a személyi adatokat. A betyárdalt Kós József, 49 éves borosberényi juhászszámadó énekelte és furulyázta. Kicsit furcsa ez a közigazgatási vallomás a nóta végén. Különösen, ha a hős hadilábon áll a közcsenddel.

Fehérvári fogadónál
 Kilenc zsandár előmbe áll.
 Azt kérdezik, mi a nevem,
 Hol az utazólevelem?
 Dolmányomat kigombolom,
 Leveletem megmutatom.
 Éles kés a balkezembe,
 Töltött pisztoly jobbkezembe.
 Hármat mindjárt főbelöttem:
 Itt az utazólevelem!

Alapos munkát végzett.

Egy szmokingos úr ül előttem. Sugárzik a gyönyörűségtől. — Tetszett? — kérdem a nóta után. — Nagyon! — És elbúsulva hozzáteszi: ez a régi jó betyárfajta is kiveszett!

Csak később nyilalt belém, hogy az elbűvölt úr nem is olyan rég a csendőrök atyaúristene volt. Azóta se mertem emlékeztetni rá.

LÉLEKROKONSÁG

Léon Daudet mulatságos Victor Hugó életrajzában olvasom, hogy a Guernesey-i számkivetés idején Hugó udvara két részre szakadt. Feleség-pártiakra és «Juju»-pártiakra. Előbbiek a törvényes tűzhely körül, utóbbiak Juju, azaz Juliette Drouet szomszédos fészkében imádták a mestert. Ezek közt egy «lengyel gróf», Teleki.

Fölösleges mondani, hogy a «lengyel»: Petőfi barátja, a bolondos koltói Teleki Sándor gróf volt. Első hevületemben figyelmeztetni akartam Daudetet a tévedésre. Aztán fiókba dobtam a félig kész levelet.

Eszembe jutott, hogy Bibesco hercegné egyik regénye, Catherine-Paris lengyelországi lengyelekről szól s én mégis hazámra s honfitársaimra ismertem. Vájjon csak véletlenül csúszott el Daudet tolla? Sok év előtt, lengyel utamon egy dalt tanultam a lengyel három királyról. «Később fizetünk s akkor se mindent», szólnak vissza nagy eszem-iszom után a kocsmárosnak. Négyesfogaton vittek, a szakadt hámot több helyen cu-korspárgával kötötték össze. «Láttam Bem harctereit, Vízaknát, Piskit!» — ölelgetett egy lembergi barátom. Sose járt Erdélyben.

Abbahagytam a helyreigazító levelet, már nem voltam olyan biztos a dolgomban. Hátha csakugyan lengyel volt Teleki?

Az *is*. Mint valamennyien.

MAGYAR VENDÉGSZERETET

Néhány hete Magyarországon járt Jacques de Lacretelle, francia író. Első nap természetesen elragadt a

vendégszeretet. Ugyanezt mondta megelőzőleg a svájci városokban s Bécsben. Jól tette, így illik.

De harmadnap egészen elcsöndesedett, riadtan állta a vendégszerető magyar nép kínos keresztkérdéseit. Monsieur, beszéljen egy kicsit a francia belpolitikáról. Mester, mikor tör ki a polgárháború? Nagy lesz a vér-fürdő? Lacretellenek van politikai véleménye, meg is írta, hogy minden vérbeli író a maga módján szintén politizál. De a haza kínjairól az ember csak odahaza beszél. Tessék Lacretellet a Tardieu perről Parisban megkérdezni. Ott ő a házigazda.

Még nem értem a panasz végére. Lacretelle, mint a legtöbb francia, sokat ír. Egyúttal az idegen irodalmak egyengetője, így jutott Kuncz Aladár nyomára is. Keresztülvitte a francia kiadást s szép előszót írt hozzá. Magyarországon aztán meglepetve értesült, hogy ez a pár száz soros előszó az egyetlen műve. Jött, mint a *Silbermann*, *Amour Nuptial*, *Les Hauts-Ponts*, *Aparté*, *Les Aveux Etudiés*, *L'Ecrivain Public* szerzője, távozott, mint előszóíró. Ezt az előszót ünnepelték elől-hátul, ez a fatális előszó fölfalta az egész életművet. Hagyján, hogy semmit sem tudtunk róla. De nem szerénytelenség e semmiből tüntetően tudomásul venni a magyar morzsaszemet?

SZIBÉRIAI GARNIZON

Beszéltem egy vidéki tanárral. Alföldi városban tanít. A városnak annyi lakosa van, mint Sienának vagy La Rochellenek s valamivel kevesebb, mint Ulmnak. Ismerem ezeket a városokat, az ember majdnem úgy dolgozik ott, mint a fővárosban.

Két éve egy irodalmi tanulmányba fogott. Félév alatt kényelmesen megírhatta volna. Most végre elkészült. Ki kellett bőjtölnie a forrásmunkáit, két-három pengős háború utáni magyar könyveket. Elolvasásukat a jó-szerencsére bízta s a jószerencse csöppenként csurgott.

Nincs tanári könyvtár? kérdem. Nincs használható. A Magyar Szemle kivételével folyóiratot se járatnak. És városi könyvtár? Az sincs. Tavaly ugyan alapítottak egyet közadakozásból: néhány öregúr átengedte a kiolvasott Jókait, Mikszáthot s Szilágyi Sándort. Nem hiszi, hogy akár korábbi, akár későbbi magyar irodalommal kiegészítsék. Hát akkor hogy jutott könyvhöz? Rábeszélte a barátait, hol egyik, hol másik vett egyet s kölcsönadták. Amire nem vehette rá őket, kimaradt a tanulmányából. Mért nem dolgozott pesti könyvtárban? Nyolcvan pengője van, nem utazhatott Pestre. Napilapot a barátjánál olvasott.

Most Pestkörnyékre kerül. Havi nyolcvan pengő óradói fizetése volt, ezután ötven lesz, mert itt csak a leadott órák számítanak. Valamit még keres magántanításból.

Mért jött fel nyomorogni? Elvörösödik. Pestkörnyékről már gyalog bejárhat a könyvtárakba.

Író vagyok, tudnom kell, ki mindenkinek *nem* írunk.

ISTEN MAGA TELKE

Nyár derekán a legszebb országgá szépül a magyar. «Isten maga telke» sóhajtott feléje a városbaragadt, öreg Arany János. Igaza volt. Aratás után Toszkánával se cserélném el.

Nem így a népét. Verében él az olasz, fokhagymán a

francia, krumplin a német. Legalább így tartja a magyar. Mitől akkorák mégis? A földjük s a földünk erejét összemérve óriások országa kellene, hogy legyünk. Az igazság az, hogy akárhonnán, még Olaszországból jövet is föltűnik, milyen csenevész a fajtám. Ilyen volt mindig? Lehet. De hátha túl keveset s rosszat eszik? Kölceyben már olvastam ilyesmit. Megszokta, meg is szokhatta, pusztíthatatlan kétkezi munkás, jó katona, veszedelmes bicskás. De természetre egyre kevésbé illik a gazdag földhöz.

FALUKUTATÓK

A falukérdésnek is vannak vámszedői. Féja a szociográfiai divat nélkül is mostoha, veszélyes úton járna. De mi lenne a falukutató divatfikkal?

Pár hete egy volt professzoromat temették. Rendkívül jószándékú tudós volt, emberséges szolgabírákat faragott. Sose sejtettem, hogy ő is falukutató, a «rendszeres falukutatás» megalapítója. A gyászjelentőből tudtam meg. Tanári címe után következik a furcsa rang. A falukutatás, mint a Bach-korban a honfibu, figyelmünkbe ajánlja a holtakat.

Paraszságunk életét először írók ábrázolták, az Irodalom ezúttal is megelőzte a Politikát. Illyés, Kodolányi a dunántúli parasztság krónikása, az alföldiről Féja, az irodalomtanár, a nyírségiről a filológusán iskolázott Ortutay írt. Csak annak higgyék el a falu fájaldmát, aki előbb a költészet vizéből ivott.

Nincsenek széplelkű babonáim. A divat vámszedői

valóban az irodalom területén szólják el magukat. Pár napja beszéltem egyikükkel. Nem faluról, hanem ver-sekről. Három költőt olvas: Adyt, Baudelairt és Far-kas Imrét. Farkas Imrét! erősködött. Nem ismered? És dőlt belőle az idézet.

Most már tudom, mért nem győzött meg a parasz-tokról írt könyve.

HÁZASSÁG VAGY HÚBÉRJOG?

Minden kor másra érzékeny. Ma azon sértődnek meg leghamarább, hogy a magyarnak nincs *gazdasági érzéke*. Tavaly olvastam egy tanulmányt Árpád vezér-ről, a lángeszű kalmárról. Mi akart ez lenni? Hűség-nyilatkozat?

A magyarnak mindenesetre van *gazdasági vélemé-nye*. Nem tudom azonban, hogy a gazdasági vélemény azonos-e a gazdasági érzéssel? Vilmos császárnak is volt művészi véleménye. (Rögtönítélő.) Ebből a kora-beli német művészet a felséges érzékszervek központi bénulására következtetett.

Egyelőre ilyen bénulásra vall a magyar középosztály gazdasági véleménye is. Kérdezz meg egy reformer ön-jelöltet, mit tenne huszonnégy órás tejhatalommal? Tíz közül legalább nyolc huszonnégy órán keresztül tiltana. Reformálni annyi, mint — tiltani. A magyar gazdasági vélemény legtöbbször a mezőrendőri szabá-lyokhoz hasonlít.

A humor jogán szabadjon személyes példával több-rendbeli irodalmi kivégzésemre hivatkoznom. A gyű-lölet mindig a «szakismeret»-emet tűzte diadalmas tol-lára: az íróban világcsúfjára leleplezte a közgazdát.

Eleinte nem is eszméltem a megszegyenyítésre. Mások figyelmeztettek, hogy haragosom a kiteragetett közgazdasági tudással (pedig nagyon elemi) kellő törpe méretekre kívánt leszállítani. Az *ösztön* a közgazdát csúfolta, így ütött az írón. Ami el is keserítette nem az író, még csak nem is a közgazdát, hanem a magyart. A magam bőrén tapasztalhattam, hogy jogot tartunk a gazdaságpolitikára, de rangérzékünk éppen olyan zavaros, hűbéri, mint Széchenyi előtt.

Egyetértünk: legyen miénk a leányzó, csak a miénk. De nem a *ius primae noctis* alapján, hanem egy életre szóló friggyel és angolszász nőtisztelettel. S ti haragosaim, bocsássátok meg az írónak a közgazdát. Akkor elhiszem, hogy a magyarnak gazdasági ösztöne is van, nemcsak véleménye.

A NEMZET NAPSZÁMOSAI

NE BÁNTSD A MAGYAR NYELVET!

A latin nyelvösztön a vizet és az anyanyelvet nőneműnek érezte. A folyóvíz és az anyanyelv csakugyan rokon, mind a kettő kiapadhatatlan, folyton változik, a legerősebb kapcsolat az ember közt, anyánk mellett második anyánk. Aki élt idegenben, emlékszik, hogy a szülőföld három honvággyá finomul: az ember az édesanyja, a hazai folyó, meg az anyanyelv után vágyik. Ha a magyar nyelvben volna nem, mint a latinban, a hazai folyót s az anyanyelvet valószínűleg mi is nőneműnek éreznők.

Fájdalom, a nyelv néha abban is hasonlít a folyóvizekhez, hogy tavakba búvik, föld alatt bujdosik. A karszti folyó a mészkőhegyekben, az alpi folyam tavak fenekén áramlik tovább, az anyanyelv néha az idő barlangjában bujdokol. Jóformán minden európai nyelvnek volt ilyen bujdosása, megtagadva, félig elapadva folydogált száz meg száz esztendeig. A francia nyelvet a latin, a németet a francia, a magyart a német kényuralmából kellett megszabadítani.

De akár holt, akár eleven nyelv uralmából szabadítják meg, a föltámadó nyelvi önérzet nem éri be akármilyen anyanyelvvel. Ahogy a Rajna hordalék nélkül, tisztultan lép ki a bodeni, a Rhone a genfi tóból, az anyanyelv újjáéledése is egybeesik egy nyelvtisztulással, a nemzeti irodalom újjászületése egy költői védőirattal az anyanyelvről. Újjászületése idején a nyelv

hitügy s a tizenhatodik századi német, francia, angol vagy a tizennyolcadik századi magyar nyelvvelvédelmi iratok Joachimi du Bellaytól s Philippe Sidneytől Báránczy Sándorig és Csokonai Vitézig a keresztény hitbeli védőiratok hevével vetekednek.

De ha a nyelv visszajutott régi becsületéhez, elmúlik a lelkifurdalásunk, eltompul a nyelvi önérzetünk. Nyelvöszönünk csak a halálveszélyre éber, a lassú romlás iránt közömbös. Holott a teljes feledés, a nyomtalan pusztulás néha jobb, mint a romlott fennmaradás. Ha egy nép feledve ősi nyelvét, átpártol egy idegen de viruló nyelvhez, elsajátíthatja e nyelv szellemi fölényét és lelki előkelőségét is. A megromlott ősi nyelv ellenben mételyez, szellemi restség, egykedvűség, szolgálkúság, butulás ragad róla. Jobban hiszek annak a magyarnak, aki jó latin, jó német vagy jó francia nyelven magyar, mint aki zavaros, romlott magyarsággal gargalizál. Berzeviczy Gergely, a kakaslovnici földesúr latin könyvben védte a magyar jobbágyot, Görgey németül vezényelte a honvédeket, de az a latin s az a német világos, jó latin, illetve német volt, tüstént elhitteti, hogy Berzeviczy is, Görgey is jót akart. Fiatalkorában Eötvös József könnyebben írt németül, mint magyarul, férfikori magyar prózája mégis kimagasló nyelvemlékünk. Hatalmas szelleme, világos gondolatai, emberséges célja a későn tanult anyanyelvet is megnevesítették.

De mi a nyelvromlás? Jó, ami régi, rossz, ami új? Hátha csak változás, amit a maradi romlásnak tart? Nem léphetsz kétszer egy folyóba, mondja az ókori bölcs. Nem léphetsz kétszer egy anyanyelvbe sem. Szavak tűnnek, szavak támadnak, az élő nyelv keveset tö-

rődik a szótárszerkesztőkkel. Az igazi nyelvvédelem nem is az új szavaktól irtózik, pontosabban: csak ritkán azoktól. Egy nyelv a *szervezetében* s nem a végtagjaiban romlik, ennyit minden nyelvőr tud s ha szobatudósi szóíszonnyal vádoljuk, annyi, mintha ráfognók az orvosra, hogy a dohánymarta sárga ujjhegyek miatt aggódik a betegéért. A nyelvőr, akárcsak az orvos, a nyelv szívzörejei miatt aggódik. Mert a nyelv összes szerve egyszerre romlik. Romlik a szókincse, szerkezete, hangsúlya, szép és érthetetlen szabálytalansága. «Egyes szavak csupán levelei, vékony ágai a nyelv törzsének», írja Arany János, «azok rombolása könnyebben pótolható: de a szókötési formák azon nemesb erek, csatornák, melyeken a fa éltető nedve kering: dűljük fel és a fa nem lesz többé!» A nyelv sok idegen szót befogad, néha egyenesen a nyelv erejére, elevenségére vall, hogy az egyjelentésű *ősi* és *jövevény* szó egy árnyalattal mégis különbözik. Hegedűs Lóránt mondta, hogy a *zsandár* zordabb, mint a csendőr, a *finánc* gúnyosabb, mint a pénzügyőr. Hozzátehetjük, hogy a *poéta* több, mint a *költő*, a *praktika* félelmeesebb, sőt magyarabb, mint a cselszövés, a *muzsika* bensőségesebb a zenénél és így tovább. A nép néha megbélyegez, néha kitüntet az idegen szóval, a párhuzamos szóhasználat jellemfestésre és lélekrajzra szolgál. A baj csak akkor kezdődik, mikor az idegen szó kilakoltatja a hazait.

De ismétlem, *a szókincsében megtámadott nyelv rendszerint már nemesebb szerveiben is beteg*. A szavakon felül baj van az igekötővel, a tárgyi ragozással, a raggal, a névutóval, a névmutatóval, a határozott és határozatlan névelővel, az egyesszám-többesszámmal,

a szókötéssel, a szórenddel, az állító, tagadó és feltételesmóddal. Még a kötőszócskával is.

Egyetlen példából megértének. Múltkor németre fordítottam egy kevésbé ismert szállóigét, aztán néhány gyanútlan emberrel visszafordítottam magyarra. A legrosszabb s egyúttal legjellemzőbb fordítás így hangzott: «Az a nemzet, amely nem rendelkezik gyáriparral, olyan, mint az óriás, akinek hiányzik a félkarja.»

Nincs a mondatnak semmi baja. Legfeljebb az, hogy az eredeti szállóige így hangzik: «Ipar nélkül a nemzet félkarú óriás.»

Ezt pedig Kossuth mondta.

AZ ELLENSÉG

Egy tanulmányt kaptam Hviezdoszlávról. A szlovákok költő csillaga volt. Legalább úgy gyűlölt minket, mint Petőfi az osztrákok.

De Petőfi Shakespearet olvasott, Hviezdoszláv pedig Petőfit, Madáchot és Aranyt. Arany verseit találták a halottaságánál.

Amit elrontottak a szolgabírák, idáig helyrehozták a költők. A Dunavölgy franciái voltunk: gyűlöltek s a nyelvünkön gondolkoztak.

Adjon az Isten újabb ezer évre ilyen ellenséget. Mert jobb tíz bámuló ellenség, mint egy túl hatalmas barát. Költők énekeljete!

DEBRECENI GONDOLATOK

(Nagyerdő, Szabadegyetem, 1938)

Régen csak a vadliba hívta az idegent, most a magyar szó. Nyugatról jöttek vadlibára, Északról jönnek

magyar szóra. Az amerikaiak a *puszta* kell, a finnek, az észtnek a *város*. Komoly északiak segítségével győzi le a Város a Pusztát.

Tizenhét nemzet vacsorázik körülöttem. Hogyan értik meg ezek egymást? Úgy, hogy a legtöbbje rátér a magyarra. Pokoli magyarra, mondanom se kell. De ilyen pokoli franciát tördeltek valamikor a sorsdöntő európai asztaloknál.

Régi rögeszmém, hogy a magyar az igazi nemzetközi nyelv Középeurópában. Testvértelen, tehát nem irigyelhetik mostohatestvér nyelvek az elsőbbségért. Az angol kivételével egyetlen nyelven se írnak szebb verseket. Még tele van ősi képpel, nyesetlen szépséggel, de már tükrözi az egész világművészetet. Politikailag se kell tartani tőle. Aki beszél, még nem alattvalónk. Első *nemzeti* nyelvünk: a latin már nemzetiség-közi volt, mért ne lehetne *népi* utódja nemzet-közi?

«Debrecen, ó kikötő, tájakat összekötő!» énekli a költője, Gulyás Pál.

Az idegen hajós világgá viszi belőle Csokonai parasztnyelvét, amelyet görög, latin, olasz, francia, német s angol költőkön puhított.

FILOLÓGIAI BIZONYÍTÉK

Egy kéziratos antológia járt a kezemben. Benne vannak mindazok a versek, amelyekben magyar költők az elődeiket megidéznek.

Az invokáció a kisnemesi föleszméléssel kezdődik: Zrínyit hívják segítségül a lankadt magyarok. Csodálatosan illeszkedik minden hang, az *emlékező* Kazinczy teljesen Zrínyihez hangolja magát, Vörösmarty

Berzsenyihez, Petőfi Gvadányihoz. Az alázatban is lángelmék. A tisztelgés Ady sírjánál végződik.

De van benne egy jellemző hiány. Hatalmas léglyuk, a Múza ájultan zuhan át rajta. A kiegyezés kora. Ebben a nemzeti buzgalomban egyedül a « kozmopolita » Reviczkynek jutnak eszébe a holtak. Máskülönben kizárólag öblös ódaköltők ostromolják a dunaparti érc Petőfit. Még vendégüket, Coppée urat is odavon-szolják. A jámbor párisi kispolgár szétborzolja a fűrtjeit. Otthon a légynek se árt, külföldön kötelezi a forradalmár hon: Franciaország.

Adyval a szó szoros értelmében visszaszerzi a magyar költészet az emlékezőtehetségét, ő még néha le-génykedik a hanggal. De a többi « nyugatos » már olyan áhítattal térdel az ősök előtt, mint a régi képadományozó a Madonna-óriás lábánál.

Jött egy hazaáruló hírébe kevert nemzedék s a klasz-szikusok képei a díszkiadások pincéjéből visszakerültek a magyar versek falára.

TISZTELET

Még egy könyv s kiszorulok a lakásból. Vége, nem veszek többet. Egy félóra múlva két vaskos Béranger dagad a zsebemben. Most aztán hova tegyem? És ki-nek vettem?

Mert én el nem olvasom.

Ez a Béranger-ügy mindenképpen homályos. Elő-szőr izgultam egy olvashatatlan könyvért. Lefoglaltam, megszereztem. Homályosan éreztem, hogy helye van a könyvtárban.

Maga Béranger vezetett nyomra. Ha már megvettem,

átlapozom. «*Manuel* sírja» olvasom az egyik vers fölött. Egy forgósél tüstént elszakít a francia szövegtől: «Oh *Manuel*, fölkelt ím Franciaország!» szavalom. Petőfi üzen.

Megvan! Petőfiért a kopott dalnoknak is kijár egy sarok a könyvtárban. Félévenként fölnyúlok érte a polcra: megismétlem Petőfi mindennapos mozdulatát. Ezzel is hódolok a félistennek.

TOLLFORGATÓK

Sok ezer éve a kínai teakereskedők Lu-Fuval, a költővel egy dicsőítő propagandakönyvet írtak. Állítólag ez a remekmű tette a teát nemzeti itallá.

Évek óta figyelem, hogyan népszerűsítik Budapestet, a vidéki városokat s a fürdőket. Mert éjjel-nappal népszerűsítik, luxusfüzet, rádióelőadás egymás nyakára hág. Ha más nem, ez a rokonszenves dobraverés is eltart egy pár magyar író. Jobban mondva el fog tartani, ha a nyugalmazott megyei aljegyzők már kiírták magukat.

Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon! fakadt ki Csokonai. Már tudniillik bolond, amíg írás a kenyere. Egyébként dicssel lehet koszorús tollforgató. Ahogy bizonyos fizetési osztályon felül a magyar közméltóság magától átváltozik stílszakértővé és városrendezővé, bizonyos szolgálati idő betöltése irodalmárrá is avatja.

Melegforrás fakad a határban? Nosza, hol a nyugalmazott alpolgármester úr lantja? Új havasi szálló épült a város felett? Már rég pihen a tiszteletbeli főszolgabíró úr kobza. írni kellene a szép határszéli vá-

roskáról? Az élelmezési tanácsos úr városunk aranytolla.

Megkérdeztem egy kitűnő vidéki polgármestert, miért nem írat íróval a városról? Rámmered. Mit szólna ehhez Feri bácsi!

Feri bácsi a nyugalmazott elődje. Húsz éve körmöl a városról lelkes és keresztrefeszített magyar mondatokat.

A MŰHELY

A MÁSIK EURÓPA

(1937 december)

Ezüstkor? Már az se. Hévvvel rábeszéljük egymást a rémre; sóhajjal kelünk, zokogással fekszünk. «Emigráltam a korból», hallom lépten-nyomon. Két háború közt élünk, vagy talán az új háború első felében.

Állj meg lelki emigráns! Van egy másik valóság is, egy másik Európa, amiről senki se beszél. A sors eléggé meg nem hálálható kegyéből kis részét magam is láttam belőle; amit nem láttam, hírből, képről ismerem. Pusztán emlékezetből fölsorolom, miféle kiállítások voltak 1937-ben Európában.

Tintoretto (Velece), Gonzaga (Mantova), Stradivari (Cremona), Giotto (Firenze), Augustus (Róma), Gyermek- és anyavédelem (Róma), Barokk művészet (Turin), Puvis de Chavannes (Lyon), Világkiállítás (Paris), Greco (Paris), Van Gogh (Paris), Független művészet (Paris), Maillol (Paris), Rousseau, «a finác» (Paris), Illuminált francia kéziratok (Paris), Descartes (Paris), Katalán művészet (Paris), Rembrandt rajzok (Paris), Franz Hals (Haarlem), «Schafendes Volk» (Düsseldorf), Cranach (Berlin), Vadászat (Berlin), Szlovenszkói művészet (Prága), Nyomdaipar, nyomtatványművészet (Budapest), Biedermeier (Budapest), A százéves Nemzeti Színház (Budapest), Rippl-Rónai József (Budapest), Szepességi művészet (Budapest).

Ennyiről tudok emlékezetből. Altató helyett katalógusaikkal fekszem. Éjfél is elmúlt, lapozgatok. Ez mind itt van, mind a mienk, emberek csinálták, emberek szeretik. Elnevetem magam. Vaskor? Fordítsd meg a kukkert. Egyszerre aranykorrá lesz.

FALUSI OLTÁROK

Itt vannak az olaszok! mondják az állomáson.

Négy milanói fiatalember dolgozik február óta az alsó templomban. Szivaccsal mossák a falat, salétrom, penész, pókháló, falusi sár alól szabadul ki Maulbertsch sümegei falfestménye. Nem tudom hányan ismerik, engem negyedszer csal ide. A Wachauig, Würzburgig, Velencéig kell menni ilyen csodáért.

Megkockáztatom a nyakam egy kis műélvezetért. Nyikorognak a létrák, a legfelső deszkapallóról már a mennyezetet érem. Az egyik olasz hátravetett fejjel javítja a nyílt sebeket, arcába csöpög a festék. Ezzel a kényszeredett mozdulattal dolgozott Michelangelo a sixtusi kápolnában.

Az orgona mögötti penészes, koromfekete falból megyei urak, falubírók, dámák s Biró Márton püspök tűnt képe bújik elő. Hát az a kövérkés, megelegetett, vendéghajjas úr meg kicsoda? Maga a művész, nevetnek az olaszok. Megszokták az efféle csodát: Olaszországban minden fekete fal gyanús. Az a csoda, ha nem lapul benne műretek.

Csak most látom, milyen képmutatás kellett a korábbi gyönyörűségekhez. Tiepolo üde színei villannak föl a szivacs alól. Milyen jó tanítvány és utánzó volt ez az osztrák! Egy karnyújtásra a fejemtől Mária

lebeg kék szoknyában, a szemközti bolthajtásban nagyhasú török lovagol. Semmi sem látszott belőlük. Egy-két helyen elrettentő példának meghagyták a régi piszkot. Azelőtt penészre, salétromra meresztgettem a képmutató tekintetem. A műremek megvolt, de most látom először. Megért három hiábavaló, hazug zárándokutat.

Kettesben vagyunk az állványon, a csöndes, nyakmeregető olással. Száznyolcvan éve egy nagy festő járt ebben a falusi templomban, évekig kedvére játszott a falakkal, beborította szépasszonyokkal és szép lovakkal. Ki látta, kinek festette a pártfogó püspökön kívül? A kérdésre kérdéssel felelek. Kinek faragta Tilman Riemenschneider a creglingi, Michael Pacher a st.-wolfgangi, Egid Quirin Asam a rohani oltárt, kinek festette a Moulins-i névtelen az odavaló triptichont? Behavazott faluk, mezővároskák, hegyi zúgok rejtik a kincset. Ilyenek voltak akkor is, amikor befogadták. Colmar kisváros Grünwald életében is, Creglingen frank határfalu Riemenschneider idején és Sümegre utazván, Maulbertsch akkor is az Isten háta mögé utazott.

Isten háta mögé a mi eszünkkel, de nem az övékkel. Csak mi ismerjük ezt a földrajzi fogalmat. A műveltség nem akadt el félúton: ami kijárt a gazdag nürnbergi templomnak vagy egy bécsi palotának, kijárt a német falunak, a francia vásárhelynek és kijárt Sümegnek. A műveltség nem nézte a lélekszámot, ott is kihajtott, ahol ma a hatodhetes mozi becsuk.

Magas volt a templomállvány, talán azért láttam, milyen magasból csúszik le Európánk.

TEMPLOM AZ ABLAKBÓL

Egy idegen ablakból mindig újjászületik a város. A szóbanforgó idegen ablak ezúttal a Rózsa (azelőtt Szegényház) téri neogót templomra nyílt. Az éles kivágásban hirtelen melléje villant két testvére, a bécsi Votivkirche s a párisi Sainte-Clotilde. Meg lehet fagyni az emléküktől.

Mi hiányzik belőlük? tűnődtem a ködképen. A neoklasszikus művész a lemásolt formában is kimond egy eszmét. A neogót kőbányában ellenben kialszik a lélek. Hol a titok? Az egyik minta megadja magát a mérőlécnek, a másik valamit a méretek mögé rejt. *Az időt.*

Klasszicizmus és gótika között az a különbség, ami a lét és létezés között. A klasszicizmus végleges forma, nyugalmi állapot. A gótikában a hosszú, hányatott keletkezés, a nemzedékek hűsége szép. A görög templom *kollektív* mű, egy nép hitvallása. A gótikus templom *folytatólagos* mű, az európai lélek pályáját követi a bencés honfoglalástól a polgári renaissanceig. Egyszerre legalább két világ gyermeke, mint a neredák. A gótikában az a szép, hogy sohasem *csak* gótikus, az idő elmosza a stílusát. A neogót templom viszont *csak* gótikus. Olyan tiszta és egységes, mint egy neoklasszikus épület. Rajta van a mérték, hiányzik belőle az idő.

Egyszer ki akarták cserélni a kassai dóm barokk sisakját. A remekmű életébe került volna. Visszamenőleg az évszázados, igazi kő is hitelét veszti egy ilyen helyreigazítástól.

TÁNCOSNŐK ÉS TELIVÉREK

(1937)

A tizenötödik század festészete olasz dicsőség, a tizenhetediké holland, a tizenkilencediké francia. Aki ebben a korban egy fejjel európai társai fölé magaslik, franciául beszél. Egy titáni hegysor húzódik Dávidtól Cézanneig; a kisebbekből is kitelne egy nemzeti aranykor.

Pedig a társadalom mindent megtett ellenük. A múlt századbéli francia nem volt műértőbb más, kisebb kultúrájú népnél, makacsul ellenszegült a nagyságnak, művészet és tömegízlés már nyíltan szakított egymással. A nagyokat az ellenállás tette nagygyá. Akár parasztok (Courbet, Daumier, Millet), akár előkelő polgárok (Degas, Manet), lemondással váltották meg a halhatatlanságot. Mindnyájukra talált Ady szomorú neve: «muszáj Herkules».

Halála huszadik évfordulóján Degas kiállítást rendeztek az *Orangeriében*. Nincs szó perfelvételtől, a világ tudja, hogy olyan óriással van dolga, akit csak több emberöltő fogad be egészen s választott területén korlátlan úr. Történeti festőnek kezdte, de hamar föladta a szónoklatot s néhány örök festői témába zárkózott. Jelképesen még a helyváltoztatással is szakított. Alig mozdult ki Parisból, minden ideje megosztott a balletkar gyakorlóterme, a lóversenyter s a műterem közt. Nem ment a szabadba, a nagyokat másolta, nem a természetet. A festészet nőgyűlölő szent Antala a kísértés és fényűzés helyein merült aszkézisbe.

Nem véletlenül választotta ezeket a helyeket. Csak az könnyű, az lebeg, az ragad el igazán, amit hosszú

gyakorlással könnyű, lebegő és elragadó. Degas hosszú gyakorlással könnyűnek látszó, fölényes művészetre törekedett, ugyanazt a látszatot akarta elérni, amit a ballet és a telivérek. Erőfeszítéssel a tündérit, verejtékes ismétléssel a játékost, alázatos újrakezdéssel a fölényest. Arisztokratikus volt, mint a táncosnők és telivérek.

Rettentően elcsúfította a nőket. Patkányfejeket illesztett a táncosnőkre, a fürdőzők és masamódlányok eltorzultak ecsetje alatt. De amennyit veszített az arc varázsa, annyit nyert a testé, szépségüket visszaszerezték az önfeledt mozdulatban, a csodálatos körvonalban. «Aimez ce que jamais on ne verra deux fois» mondotta Vigny: szeresd, ami örökre visszahozhatatlan. Ezt szerette Degas. A nagy történelmi élőképek kihullnak az emlékünkből, de örökre elkísér az a mozdulat, melyet aszkétikus szorgalommal a színpadra szálló táncosnőn, a starthoz álló telivéren vagy a vasaló masamódlányon tettenért. Jóval a film föltalálása előtt fölbontotta a mozgást. A ballerina, a meztelen nő s a versenylő mozgását. A művészet ezúttal is többet alkotott, mint a technika.

Önkéntes számkivetésben élt. Sokat mesélnek a boldog századfordulóról, ő a megmondhatója, hogy az se volt jobb a mai vaskornál. Előkelősége s pusztuló szeme elriasztotta az emberektől; nagyvilági hajlamait hamar eltemette, öregségére már csak ködfoltokat látott, vakon, magányosan, acsarkodva tovább dolgozott, a végén már alig hasonlított emberhez. Gyűlölte a virágokat, mint Baudelaire. Tökéletes művész volt, örömtelen, szürke életű. Halála előtt egy trafikos kezébe nyomott egy zacskó kapadohányt. Fogja öregem!

Rettegtek a nyelvétől. Nem rosszakat: kegyetleneket mondott. Mindig a művészet védelmében, mindig a szent ügyért. «Főbelőnek, aztán kikutatják a zsebeinket» csúfolta Cézanneékat. «Ez a remete is pontosan tudja a vonatindulást» mondta egy ál-aszkétára. A szecesszionista Gustave Moreaura: «Oroszlánokat füst, de óraláncrea köti.» Egy fiatal könyöklőre: «A mi időnkben nem *futott be* az ember!» «Ez a kék a tubusból való, nem a tintatartóból» torkollt le egy műkritikust. És magára: «csak a nehezet szeretem.» Ebből a négy szóból is kitellne a halhatatlansága.

Egész életében ingerült volt. A leveleiből kiderült, hogy magára dühöngött. Haragosan, megszállva, elégedetlenül üzte a könnyű látszatát a nehézben. Igazi latin volt.

A LÁNGÉSZ

Amióta egy Budapestről szóló irodalmi Baedekerünk a Szabadság teret «magyar Concorde tér»-nek hívja, még jobban elment a bátorságom az idegenvezetéstől. Mutogassa más a világ legnagyobb hídját, a földkerekség legszebb parlamentjét s a többi legfelső fokban ragozott műemléket. Többször írtam és beszéltem idegeneknek Magyarországról és Budapestről. Nehéz, majdnem reménytelen vállalkozás, csakugyan a legokosabb, ha az ember inkább mindent nyakló nélkül dicsér. De mielőtt végképp átadnám a szót a lelkendező lokálpatriótáknak, följegyzem, amit legutóbb egy külföldi ismerősömtől a magyar festészetről hallottam. Művelt, de nem műtörténész idegenről beszélek.

Végigjártuk a Szépművészeti Múzeum első emeleti

balszárnyát. Ott van a XIX. századi festészetünk. Az idegen először látott magyar képeket.

Markó Károly rögtön meglepte. Csak a fiatalkori *Visegrád* tetszett komolyan, a «római» Markó elkésett Caracci és Poussin utánérzéseitől elfordult. A biedermeierrel s kedvenc Borsosommal (*Bál után*) igen hamar végzett. Pár nap előtt érkezett Bécsből, a Felső Belvedere kitűnő osztrák kismestereinek emlékével. Csak ezzel magyarázhatom Borsos és Weber Henrik kudarcát. A *Váci szüret* (Canzi Ágoston) s az *Oláh család* (Barabás Miklós) érdekelte, mint — néprajzi emlék. «Késlekedők és folklöreisták» mondta minden gúny nélkül a szabadságharc előtti festőkről. Madarász Viktorhoz állítólag ismerni kell a magyar történelmet. «Megrendítő » bölintott meggyőződés nélkül. Csak Thierry arcképét szerette.

A Székely Bertalan teremben hirtelen fölélénkült, néhány kis kép, vázlat elragadta. «Ez néha majdnem Degas. Elragadón rajzol.» Hát még ha tudta volna, hogy Székelyt is egész életében foglalkoztatta a táncosnők mozgása! Legjobb «Degas» képe: egy ülő táncosnő, sajnos, magántulajdon.

Munkácsyról már hallott s úgy látszik, csak rosszszat. «A magyar James Tissot», «Világkiállítási tárgy», «Trilby kortárs». A jogos tiltakozást Munkácsyra bíztam. Csakugyan meglepte. «Sokkal jobb a külföldi hírénél» vallotta be néhány kép előtt. (*Férfi köpennyel, Colpachi park, Rőzszeszedő láng, Virágcsöndélet, Liszt Ferenc arc képe* stb.) Még jobban tetszett Paál László. Meglepetésemre nem találta túl franciásnak. Magyar a lírája.

Feszty (*Golgotha*), Gyárfás (*Kund Abigél*) és Ben-

czur (*Vajk megkeresztelése*) is sorrakerült. «Ez nálunk is volt» mondta kíméletesen.

Átmentünk a Szinyei-Merse szobába. Körülnézett s elváltozott az arca. Tekintete magyarázatot kért. «Olvasza el a *Majális* évszámát» mondtam. «Magától jött rá milderre.»

Csöndben, sokáig nézte.

«Ez egy lángelme!» mondta hálásan.

A GÓBÉ FALSTAFF

Az Istenek sosem bocsátják meg a boldog ifjúságot Ganymedest magukhoz ragadták, Hylast megölték. Azt parancsolják, hogy az ifjúság láz és szenvedés legyen. Petrarca ifjú babérkoszorújából tövisek nőttek öregedő homlokára. Csak aki átsírta az ifjúságát és férfikorát, mosolyoghat az élet estéjén. Michelangelo kibékült verseire s a nyolcvanéves Verdi Falstaffjára gondolok.

Nem tudom van-e a muzsikában humor? A humoroszka című szerzeményekben semmiesetre sincs. A Falstaffot azonban végig kacagtam s egy színház határozott velem. A lélek derűjén neveltünk, Matuzsálem kezdődő bölcsességén. Miért nem élünk 150 évet? gondoltam aznap éjjel, egy mosolygó ég alatt.

Egy nagy székely énekes színész játssza Falstaffot. Harisnyás parasztfiú volt, egy udvarhelyi faluból került a kollégiumba. Nagyapám tanította, akárcsak Áprily Lajost. Milyen öröm néha, hogy az ember tanárfamíliából való.

Egész este erre a kis góbéra gondoltam. Belenőtt az angol szájhősbe, hozzáöregedett az olasz varázslóhoz. Csodálatos biztonsággal társul a magas művészethez,

egy csöpp hazai ízt kever az olasz bölcsességbe és az angol humorba.

Népiesedünk. Azt értsék alatta, hogy a magyar irodalom falusi irodalommal, a nemzeti művészet fajivá hanyatlak. Népiesedünk, azaz szegényedünk, azaz lemondunk. Arra kellene ügyelni, hogy ép, erős legyen a gyökér. Ehelyett gyökeret rágunk. Műveltek voltunk, tudákosak lettünk. Parasztok voltunk, provinciálisak lettünk. Jóformán Illyés Gyula e szörnyű hajótörés egyetlen irodalmi menekültje. Elég nagy ahhoz, hogy intelem legyen. Ilyen intelem ez a székely művész, a góbé Falstaff is.

Európainak lenni kevés. Népinek lenni sem több. Verdi is egy olasz faluból származott, csak aztán lett Európa zenésze. Shakespeare is egy angol faluból nőtt a világszínpadra. Amiből következik, hogy hamarabb lehet őket egy magyar faluból megközelíteni, mint egy ködös Európából. De aztán tessék is megközelíteni.

Verdi-i derű és góbé humor, *olasz* énekkultúra és székely ösztön, magas és mély művészet, gyökér és virág: csak együtt és egyszerre kérhetik az Isten legnagyobb kegyelmét, aminek örök művészet a neve.

A LEGNEHEZEBB MESTERSÉG

A *Times Literary Supplement* egyik számában Richárd Aldington a regényírók tapasztalatlanságáról cikkezik. Jó, ha annyit tudnak a világról, mint egy átlagolvasó! A következő számban közölt mérges és sértett levelek szerint az olvasók nagyon a szívükre vették a vallomást. Az ő bálványaik mindentudók 1 Morál: az író még a maga szakmájában sem lehet őszinte.

Holott Aldingtonnak igaza van. A regényíró sose tudhat eleget; a legártatlanabb történet is egyházi, parlamentari, történelmi, irodalmi, orvosi, műszaki vizsgára kényszeríti. Nem is értem, hogyan mer egyik-másik ember regénybe fogni?

Pár hete egy furcsa véletlen ismét a regényírás kínjaira s veszélyeire figyelmeztetett. A genfi tóparton eszembe jutott Erzsébet királyné halála. Szemtanúja, Sztáray Irma grófnő később pontosan elbeszélte.

Hazakészültek Cauxba. Erzsébet a vízi utat választotta. Alig hagyták el szállásukat, a Beurivage-szállót, föltűnik egy ember, «ki mintha kergetőznék, egy útszéli fa mögül kiugrik és a legközelebbi másikhöz rohan; innen átsap a tó melletti vasrácshoz, majd újra egy fához s ekként a gyalogjárón keresztül-kasul cikázva felénk közeledik.» Pár pillanat múlva odaér, öklével Erzsébetre sújt, a királyné elesik s pár pillanatig aléltan fekszik. Csakhamar magához tér, fölsegítik, leporolják, elhalmozzák kedves szóval. Mosolyogva köszöngeti, megigazítja a haját, fölteszi a kalapját, átveszi az ernyőjét, legyezőjét. Sietni kell, sürget a hajókürt «Frissen, ruganyosan járt mellettem» írja a szemtanú; «tartásán nem látszott töröttség, karomat nem fogadta el. Kis idő múlva felém fordult. Úgy-e most sápadt vagyok? Egy kissé, feleltem, talán az ijedségtől. Eközben a portás utánunk eredve, mellém került s azt újságolta, hogy a gonosztevőt elfogták. Mit mond? kérdezte a királyné. Felelet közben rápillantva, láttam, hogy arca fájdalmasan elváltozik. Ijedten kértem, hogy mondja meg igazán, mit érez, nincs-e fájdalom s mi alatt látszólag könnyen haladt előre, halálos aggodalommal csüngtem minden lépésén. Azt hiszem, a mel-

lem fáj egy kicsit, szólt, de nem vagyok biztos benne A kikötőbe értünk. A hajóhídon még könnyű lépésekkel jött mellettem, de amint a hajóra léptünk, hirtelen megszédült. Most a karját tördelte elfúló hangon.» Ismét elájul, a fedélzeten egy padra fektetik, élesztgetik. A hajó gyanútlanul elindul. «A királynén egy kis fekete selyem figaró volt, melyet, hogy ezzel is könnyítsek rajta, a mellén szét akartam nyitni. Mikor ennek összetartó szalagjait szétszakítottam, alatta a batiszt ingen, a szív közelében, egy ezüstforint nagyságú barna foltot vettem észre. Mi ez? Egy pillanat múlva világosan állt előttem a megdermesztő valóság. Az inget félrehúзва, a szív táján egy kis háromszögletű sebet fedeztem föl, melyhez egy csepp aludt vér tapadt. Luccheni agyonszúrta a királynét.»

Lemértem a színhelytől a hajóállomásig vezető utat, idősebb asszonynak sietve is eltart néhány percig. Erzsébet királyné az «ütés» után fölkelt, megigazította a ruháját, a haját, előbb kipirulva, később sápadtan a hajóhoz sietett. Közben folyton beszélt. Azt hitte, a támadó az óráját akarta elvenni. (Akkori divat szerint a blúzán viselte.) A hajón is többször felnézett, megköszönte az idegen segítséget. Körülbelül tíz perc múlva, egy véletlen mozdulatból derült ki, hogy szívenszúrták.

Vájjon hány regényíró merné útnak engedni átszúrt szívü hősnojjét? Még a halált is ki kellene próbálnunk, hogy eszményi regényírók legyünk. Mindentudók.

HAZAI REJTELMEK

Stendhal egyik főműve megjelent a népszerű «Everyman's Library»-ben. Ez a sorozat tömegcikk. Már pe-

dig ahogy a Times irodalmi mellékletéből tudom, Stendhal sohasem kellett a *szigeti* tömegnek. Angol olvasói számától akár Racinenak hívhatnák, ő a másik nagy ismeretlen.

Igaz, Jane Austen és Anthony Trollope se kellett viszont a franciának. Úgy látszik, minden országnak van egy ilyen exportálhatatlan házi nagysága. Dickensnek például otthon túrnie kellett Trollope alkirályságát, csak külföldön szabadult meg tőle. E. T. A. Hoffmann Németországban távolról sem a legnagyobb romantikus, külföldön ő a német romantika. Nem ismerem jól az orosz irodalmat, de biztosan Puskinnak, Turgenyevnek s talán Dosztojevszkijnek is megvolt a méltó «Trollope»-ja.

Mi ennek a hazai rejtelemnek az oka? Még csak azt sem lehet mondani, hogy az egyik író provinciális s a másik az emberiséghez szól. A kiszállítható író néha provinciálisabb, mint aki a tűzhelynél reked. Miért szólna Stendhal csak a franciához s Balzac a nagyvilághoz? Az otthon rekedő nagy író sose akar eltökélten csak a földijeinek írni. De akkor miért küldik vissza a szellemi vámhatárról?

Azt hiszem, alig van rá értelmes magyarázat. Ha csak az nem, hogy a nemzeti jellem finom és bonyolult vegyület s az elemek aránya esetenként változik. A hazaiak nagyjából megérik a vegyületet, de nem a változó arányt. Az idegen ezt is megéri, s akiben túlteng a hazai elem, kénytelen visszafordulni a határról. Stendhal és Balzac egyformán francia a franciának, de az angolnak Stendhal nyilván túl jogász eszű. Ezt a francia, mint született jogásznép, sohasem fogja megérezni.

APJA FIA

Egyszer már szeretnék leszámolni az öregkor megszokott jellemrajzával. Állítólag mérték, tárgyilagosság és hideg fő a dísz. Ez kárpótol az ifjú tüzért.

Engem a legtöbb lángelme arra tanít, hogy az öregember szertelen és szenvedélyes. (Lám a nők is vakon hisznek az öregedő férfi szerelmében!) Az ifjú még pironkodik a mesterei előtt, a férfi maga akar mester lenni: mind a kettő mérsékli magát. Az öregember szakít a mesterséggel, türelmetlenül a kilobbanó tűzbe veti magát. Minden naplemente romantikus. Az ifjú, szabályos Donatello, Dürer, Rembrandt vagy Verdi megöröknyödött volna saját öregkori műveitől.

Fordítva talán inkább talál az életkorok jellemrajza. Az ember tízéves korában önző és tárgyilagoss. Ha stílusa is volna, csupa rideg, hűvös mesterművet csinálna.

Egy francia irodalmi újság, a Nouvelles Littéraires körkérdést intézett az írók gyerekeihez. Legtöbbje felnőtt fiú és leány, az apai hírnév tudatában. Úgy próbál csücsöríteni, mint a papa. Egyik poklokat jár a Démonnal, a másiknak az apja szabadította fel a tudatalattiját, a harmadik ... Szóval ő is az apját hamisítja.

Végre az újságíró a tízéves Germain Demaisonhoz került. Az apja amolyan francia fiók-Kipling, gyarmatokról és vadállatokról ír. (Úgy látszik, a kettő ma is összetartozik, mint a fűszer és csemege.)

«Ha megnövök», nyilatkozott Germain úrfi, «én is a gyarmatokra megyek. Papa és nagypapa szintén a gyarmati seregben szolgált. De azt hiszem, utána író leszek.» «Írt már eddig?» «Egy történetet a hold utasairól. Két fejezet kész. öcsém azonban gyarmati tör-

leneteket ír.» «Mint a papa?» «Óh nem. A *Tamás Bátya* modorában.»

Röviden még nyilatkozott a kamat- és százalékszámításról. Ezek a kedvenc tantárgyai. «Írjuk le gépiesen, amit gondolunk», ajánlotta búcsúzóban az újságírónak.

Ez volt az egyetlen tárgyilagos és független nyilatkozat.

SZEMÉREM

A csecsemő pislant egyet s önéletrajzába kezd. Dióhéjban ez korunk irodalomtörténete. Mielőtt bevonulnánk a tökéletes falanszterbe, sürgősen mindenki elmondja a legalányabb ügyeit.

Némi restelkedéssel és öngúnnal gondolok erre a «Torschlusspanik»-ra a felújított *Ahogy Tetszik* alatt. Shakespeare harmincötéves korában írta, a *Romeo*, a két *Richárd* darab, a *Velencei Kalmár* s a *Szentivánéji Álom* után. Most szólja el magát először. A darab egyik mellékalakja, a «mélabús Jacques» régóta gyanús: Hamlet dereng a szomorúságában. Már pedig Hamlet nagyon gyanús. Az irodalom összehasonlítja a két gyanút, így próbál közeledni a költőhöz. Nehéz valamásra bírni.

A Hamlet írója harmincnyolc éves. Megint be kell érni a gyanúval. De ezentúl még óvatosabb, talán megneszelt valamit. Athéni Timon a legközelebbi gyanúsított, de már annyira se, mint a mélabús Jacques. Végre! Prospero, a varázsló nagyon ismerős a szakálla alatt. De mielőtt lelepleznők, kettétöri a varázspálcát s szertefoszlik. Igen, ez *talán* Shakespeare volt!

Tegyünk próbát a többi titánnal. Lionardo egy fehérszakállas önarcképpel azonos. Tizian egy öregkori képről él az emlékünkbén. Michelangelo egy befejezetlen, aggkori Pietá szobron bújik egy szemérmes csuklya alá. Tintoretto önarcképét földülta az öregség.

Csecsemők, hagyjátok már abba az önvallomást! Nem marad idő a munkára.

A TÓPARTI KÍSÉRTET

Félszemem a szavojai hegyeken, félfülem a francia szomszédokon. Másik szemem megszokottan követi a ceruzát. Alkonyfényben ingának az ágak, most jön a hajó Veveyből. Dúl a vita a szomszédaim közt, fele Vittel-párti, fele Vichyre esküszik. De Eris istenaszszony egy harmadik almát is dob a civódók közé. Valakinek eszébe jut Bagnères de Bigorre. Ott lehet csak igazán enni! Most aztán mindjárt késremennek. Kigyúlnak a szavojai hegyek, a hajó már Genfnek tart. A ceruza átsiklik a harmadik oldalra. Előre tudom, hogy egy óra alatt kész leszek az írással.

Hirtelen egy emlék száll rám, fülembé súg egy halottról. A kéz lassul, megáll, a suttogó emléket hallgatom.

Tíz év előtt egy fiatalember lakott a szomszéd városkában. Reggel megfürdött a tóban, aztán nekiült dolgozni. Nagy ihletőjére, a Dent du Midi havas csúcsára meredt. Valami csodaszépet akart írni, fiatal szívét fölajánlotta a papírnak. De a papír húzódott ekkora áldozattól. Besötétedett s a fiatalember még nem jutott az első mondat végére. Kiirtott, ledöfött, szecskává aprított félmondatok feketélltek a csúfondáros papíron.

Verejtékezve, kimerülten, utálattal, megszegyenülve Fömlállt s kiment a tópartra. Megint elpocsékolt egy napot.

Négy hétig pusztította a nyarat. Elfeledkezett a tóról, a havasról, sápadtan kerülgette a lesült embereket. Fogvicsorgatva, sírásig dühödve, konokul ült az ablakban, valami gyönyörűt akart írni. Négyheti erőlködés után eljutott az első mondatig. «Boldog, aki nem érti környezetét, legalább munkájára roskad, mint a legbölcsebb szülőföldre.» Ezt vitte magával a szörnyű hoteleszobából.

Még visszatart az emlék, de a ceruza már ismét elindult. A franciák oszlanak, lila felhőfodor nyugszik a szavojai hegyeken. Már megtanultam, hogy csak szótól szóig futhatunk, mint fától fáig az ollójátékban. Fukar, apró adagokban adom a szívemet a papírnak, így talán elfogadja. Megtanultam írni. Vagy legalább is elindult a ceruzám.

A TÖRÖTT VÁZA

A Páris-járó magyarok a kilencvenes években elzarándokoltak egy költőhöz. Nem Verlaine, nem Mallarmé volt a neve, hanem Sully-Prudhomme. «A törött váza» gyöngédlelkű szerzője. Olyan gyöngéd volt, hogy elfeledkezve mérnöki okleveléről, ő is föllázadt a készőülő Eiffel-torony ellen. Aláírta a tiltakozó kiáltványt.

«Megyek megnézem Parist és Sully-Prudhommeot» mondták a korabeli magyarok. Néhány év előtt beszélgettem Pékár Gyulával a párisi fiatalságáról. Eleinte Justh Zsigmond kalauzolta, azt látta, amit Justh és Ambrus. Már pedig ő Sully-Prudhommeot látta, min-

den ötödik szavában emlegette. Fenkölten, szinte állva mondta a nevét. Véletlenül tudtam meg, hogy Verlainet is látta ebben az időben. Az volt az érzésem, hogy csak a kedvemért emlékszik Sully-Prudhomme kortársára.

Mindez arról jut eszembe, hogy a Condorcet gimnázium márciusban ünnepelte a volt tanítvány százéves születésnapját. Sully-Prudhomme akadémikus volt, a «Kupola» alól is el kellett menni valakinek az ünnepségre. De kinek? Valéry kitért, Duhamel is, Ábel Bonnard is. Maradt a verébszürke André Bellessort. ő tanár és kritikus: tudnia kell minden irodalomtörténeti névről.

Morál? Szeretném tudni, kit kellett volna látogatnunk ifjúságunkban Giraudoux és Cocteau helyett. Azt hiszem, az elsőben nem tévedtünk. De erről már döntően az irgalmas utókor.

SZAKASZTOTT PETŐFI

Valaki azt mondja Erdélyi József egyik versére: szép, csak nagyon petőfies. Nem értünk egyet.

A kortárs mindig kiszolgálja a lángészt. Akár szidja, akár utánozza, neki használ. Az ellenségtől nő a kedve, az utánzó leszoktatja a hibáiról. Isten minden választott fia mellé két latort rendel.

Az irodalomtörténet sosem számította ki, hogy meddig tart ez a fertőzési idő. Petőfié körülbelül a hetvenes évekig tartott, Aranyé a századfordulóig. Ezalatt még a *született* Petőfi Sándorok is úgy énekeltek, mint a legnagyobb: az *igazi* Petőfi. Végzetük volt, hogy saját dalukat utánozzák a legcsengőbb ajakról.

De a fertőzési idő multán már csak szeretni lehet a

lángészt. A rokonszellemeik visszaszerzik szabadságukat, még akkor sem utáznak, ha folyton emlékeztetnek a régi lángelmére. Kezdődhetik előlről az ének.

Az lenne baj, ha Erdélyi *Adyra* emlékeztetne. De a költő a petőfies hangjával éppen attól menekült meg, hogy a lángelméjű kortársak vagy közvetlen elődök rossz mása legyen. Csak az féljen, aki az ő hangjukkal született. Az idő nem tűr meg egyszerre két Adyt, két Babitsot és két Kosztolányit.

BOHEME

Még most se késő, hogy megégessük Murger csontjait. Ez a szipogó párisi veréb többet ártott az irodalomnak, mint a nagy kárhozottak.

Balzacról beszélgetek egy irodalomtisztelővel. Fáj neki, hogy egy életen át gondok közt hagyták.

Igazán jól esik a haragja. Az őszinte irodalomtisztelő jele. Ő meg egyre jobban belejön. Ez a lángelme száraz kenyeret majszolt vacsorára egy boulevard padon!

Mikor? kérdem az égből zuhanva. Ebből az életrajzi adatból kimaradtam. Mikor? Hát sokszor! Hiszen most beszéltünk róla, hogy anyagi gondok közt vergődött. Az irodalomtisztelőnek pontos képe van erről a nyomorról: Balzac vékony felöltőben didereg egy padon s barátai elől bújva, büszke szégyenkezéssel sokszor száraz kenyeret vacsorázik.

Hát voltak gondjai, az igaz. Ha ötvenezer frankot keresett, százezret költött, ha százezret keresett, még százat utána hajított. A hiányzó ötven, meg százezer frankért főtt a feje.

Az irodalomtisztelő egyszerre jéggé fagy. Hogyan? Olyan gondjai voltak, mint egy *igazi*, komoly felnőttnek? Ékszerészeknek tartozott, nem a sarki tejesnek s a fizetőpincérnek?

Már gyűlöli Balzacot, csak nem tudja. Holnap reggel arra ébred, hogy mégis csak Murger a nagy író. Sose nőtt ki a padlásszobából s kórházi ágy volt a kezeve. Nem kontárkodott bele a felnőttek dolgába.

A BOHÓC

Lully nevét a legtöbb zenebarát ismeri. Sok a művét is. Harmincöt évig udvari karnagy, zeneszerző, intendáns volt, a Napkirály kegyence, Moliére munkatársa, a francia opera első mestere s jóformán Gluckig énekes színpaduk veretlen ura. Fondorlat, hatalomvágy, alávaló jellem segítette az életben, lángelméje a halhatatlanságban.

A múltkor Halász Gábor korabeli feljegyzéseket keresett róla. Saint-Simon emlékirataival kezdte. A herceg évtizedekig élt az udvarban a muzsikája mellett. Gyógyíthatatlan grafomán s nagy pletyka volt, több száz név került a tollára, még a szegény, pohos, mihaszna «Rákóczi fia»: György is. Lully egyszer sem.

Csak nem írja le egy bohóc nevét?

SZÜLŐFALUM

BUDAPESTI SZELLEMHANGOK

A londoni Holland House: Nem akarom megérni a háborút. Fáradt vagyok, pihennék.

A Karácsonyi Palota: Jöjjön Budapestre műemléknek. Egy-kettőre megszabadul a földi gondtól.

*

Tabán (a vérpadon): Víziváros követni fogsz!

*

Egy párisi utca (bemutatkozik): Nevem Száraz Fa.

Egy budapesti utca: Az enyém *Vilmos Császár*. (Két fehérköpenyes ember elviszi.)

*

Mikulás: No hol a kis Sugárút?

Egy kapualj két bértorony közt: Kukucs!

Egy Hild József ház: A régi Pest nevében irgalmazatok!

A Háború: Ne félj, amíg engem látsz. Majd rámkölik a pénzt.

TŰZVÉSZ ÉS VÁROSRENDEZŐK

Megáll a szívem a gondolatra, hogy a háború után született gyerekek is íróársaim. A kezdetnél tartok s egy sereg írónak már a nagybácsija lehetnék!

De még ha nem volnának is a sarkamban, tudnám az idő múlását. Szaporodnak a halottaim: a meggyilkolt öreg házak. Azok figyelmeztetnek. «A vén Paris oda, hajh változik a város!» sóhajtotta Baudelaire. Más város is. S a változás csak a halál irgalmasabb neve.

Az én időmben még kacsázó volt a helyén, ábrándoznak az öregek az idő múlásán; a pásztori táj azóta urbanizálódott. Igaz, így is munkál az idő. De munkál fordítva is: az eleven, régi kövek helyére új épület kerül. Nekem így munkál, így múlik.

Az én időmben bontották le a Marczibányi házat a Rákóczi-úton. Legénykorában ott lakott Petőfi. «Ajtaja mindig zárva volt, ha írt vagy tanult. Pedig ő folyvást tanult és írt, éjjel-nappal» emlékezik rá később Egressy Gábor fia, Ákos. A ház naphosszat zengett a múzsafiktól, itt lakott, próbált, hangolt az egész szabadságharc előtti Nemzeti Színház (próza és opera!) színésznőfeleségestől, színészgyerekestől. Szünnapokon a Rákospatakhoz, Visegrádra s a Normafához rándultak. Petőfi velük. Hanyattfekve hevert kiterített gallérköpenyén s egy másik lakó, Egressy Béni nótázását hallgatta. Az én időmben tűnt el a Szabadság-tér sarkáról a vértanú Teleki Blanka lányintézete, amelyben egy bolondítón szép fiatalember tanította a történelmet. Aztán honvéderuhát öltött, szerelmes lánysóhajok felhőztek utána, szörnyű hősi halálát a gyalui havasokban Jékely Zoltán versben s prózában megénekelte. Vasvári Pálnak hívták. Az én időmben bontották le az Angyalkertet (azaz kiseddóvót), amelyet Brunswick Teréz, Beethovennek talán «Unsterbliche Geliebte»-je (tudtommal három név fölött civakodik a zenetörténet) a Vérmező innenső sarkán alapított. Az én időmben tűnt el a Vörös-

marty-térről a régi «Magyar Király»-szálló, 1911/12-ben Ady szállása. A költő akkor már nagyon híres volt és nagyon beteg. Délig aludt, pár falatot ebédelt, konflison a szerkesztőségekbe hajtattott, este a Magyar Király söntésében fröccsölt vagy az igazi, még Petőfi-látta Pilvaxban üldögélt, ő volt az utolsó, híres törzsvendége. Az én időmben bontották le a Görög Udvart s az Orczy házat, a pesti örmény és zsidó kapitalizmus bölcsőjét; az enyémben a London-szállót, ahol Szinbád, azaz Rezeda Kázmér, azaz Nagybotos Viola, azaz Krúdy Gyula bácsi négynapos fröccsözéseit Isten és egy szörnyű türelmű gyomor segedelmével elkezdte ...

Az én időmben söpörte el a bécsi városrendezés a wieneni Freihaus-t. Kertes udvarában, egy kis szaletliben — (most Salzburgé) — komponálta Mozart a közeli Theater an der Wien-nek a Varázsfuvolát. Az én időmben égett le a múlt század egyik mérnöki hőstette, a müncheni Üvegpalota, izzó cserepeibe temetve a német romantikus festés remekeit. Gondolatban ma is vissza-visszatérek a romhalmazhoz, széthányom a hamut, kétségbeesve keresgélem Caspar Dávid Friedrich kietlen tengerpartjait és Moritz Schwind zúgó erdeit...

Az én időmben tűnt el egy rokkant, mocskos bérház a párisi Grands Augustins-rakpart és Dauphine-utca sarkáról. Padlásszobájából egy elbocsátott, koplaló jakobinus tiszt, (a kivégzett Robespierre testvérpár gyanús barátja): Napóleon Bonaparte pont a túlsó parnton sötétlő királyi palotára látott. Ki sem merem számítani, milyen hamar átköltözött oda! Az én időmben bontották le Stuart Mária montorgeuili szállását; a Rennes-utcai «Sárkányudvar»-t, Chardonne festménybe illő kézműves műhelyeivel; az enyémben a Luxem-

bourg-palotára néző hotel de Trévillet, II. József párisi szállását. Első emeletén volt a Foyot étterem, borpincéjét a bontáskor — óh francia kultúra — százezrekért árverezték el. A múlt század végén egyik sarokablakában fölrobbant egy pokolgép s Laurent Tailhade-t, a rettenetes polemistát s jó költőt félszemére megvakította. Pár hét előtt még öblös hangon éltette az anarchista hőstetteket.

Az én időmben tűnt el a «Szép Péklány» háza a vatikáni Borgoból, Rafael szerelmeteskedő hazajáró lelke tanácstalanul bolyong azóta a letarolt helyen. A követeket szépen megszámozták, most már az Isten se tilthatja meg, hogy egy hangulatos műemlék-szögletben ismét fölépítsék. Nem tudják a boldogtalanok, hogy fát lehet átültetni, de követ soha!

Az én időmben tűnt le a Wimpole-utca 50, egy száp kis angol téglaház, ahol az örökké gyengélkedő Barrett kisasszony és regényes kutyája a fenkölt Browning Róbert látogatásaira lesett. Egyenesen innen szöktek a paphoz. És szemem láttára bontották a Soho-squarei sarokházat, Quincey ifjúkori menedékét. Talán itt kóstolt először ópiumba. Irtózatosan éhezett, bele is pusztult volna, ha egy szomorú, félénk utcalány, Anna gondjába nem veszi. Az utca adta, az utca el is vette. Egy nap eltűnt, a költő millió női arcban üldözte az emlékét, «ezer közt felismerném, ha csak egy pillanatra látnám», írja majdnem húsz év múlva az *ópiumevő Vallomásaiban*. Az én időmben söpörték el Adelphi Terracet, a Strand mögött. Költők, írók, újságírók, színészek, maga Garrick, az első nagy Shakespeare-színész a szétriasztott szellemei. Az én időmben égett le a Kristálypalota. Háromszázezer üveglablaka a lon-

doni éggel derült s búsult, vakmerő mérnöki csodából tisztes műemlékké kvietált, rádörmögött a londoniakra, az ifjú Viktória királynőt emlegette, meg az 1851-es első világkiállítást. Az volt ám a haladás kora! ő volt a müncheni Üvegpalota apja s az Eiffel-torony nagybátyja, «a piramisokat is túléli» írták róla borzongó áhítattal a korabeli lapok. Napról-napra kopott a tekintélye, mint a tizenkilencedik századé, patetikus lánghalállal, rettentő éjjeli riadással kellett visszaszerznie ...

Tűzvész és városrendezők, amerre nézek.

A KARÁCSONYI PALOTA

Nem mindig az első kövel kezdődik egy város élete. Rómának, Parisnak, Londonnak egyaránt van római falmaradványa, de ebből a héjből az *ókori* Lutetia és Londinium rég kiszáradt. Róma története csakugyan az első kövekkel kezdődik, Paris azonban középkori város: Fülöp-Ágost az apja, Londonnak meg éppenséggel kevés köze van a «nagy tűzvész* előtti városhoz: Wren az apja.

A *magyar* fővárosé József nádor. Hiába van ókori, román, csúcsíves, barokk emlékünke: a főváros a Nemzeti Múzeum óta él, az idő az ő köveit szentelte meg legjobban. Olyan a stílusa, mint a Landerer betűké (a Talpra Magyar betűi!) s a Kossuth bankóké. Budapest *magyar* műtörténete azokkal a művészekkel kezdődik, akiket a nádor és Széchenyi személyesen ismert.

Nem lehetne már egyszer védőkört vonni a múlt századi pesti emlékek köré? Hiszen éppen ők születtek egy ifjú *magyar* fővárosban! Az öregebbek; a «nagy»

műemlékek javarészt egy német kisvárosból valók. A szép szent Anna-templom s a bolondos Vigadó közül, megvallom nekem az utóbbi jobban a szívemhez nőtt.

IDEGENFORGALOM

Voltunk páran, akik Budapestet meg akartuk tenni a Duna-völgy szellemi fővárosának. De írástudó tervez, idegenforgalom végez. Évek óta Európa első szórakozóhelye vagyunk. «Dans notre Europe boudeuse, Budapest est en passe de devenir capitale de plaisir», írja európai körútján egy tájékozott francia író. Tessék örülni!

Ha az Isten megtenne magyar Catonak, három évre kitiltanék minden idegent. Főleg az angol és amerikai nőket, ötven éven felül. Rohamosan idegengyűlölő leszek, az angolt, franciát, németet, olaszt még becsülöm otthon, de a Margitszigeten már utánuksziszegek. Sziszegek és tőröm tízmillió honfitársammal, hogy mindent átfössenek, megdrágítsanak, kivilágítsanak értük.

Ki ez az idegen, akinek a tiszteletére lábujjhegyen járunk? Aki leereszkedően elfogad minden élvezetet, amit Parisban drágái? Aki rossz hírét költötte negyvenmillió franciának s most a mi hírünket rontja?

Rég tudom, kicsoda. Csak vártam, amíg elárulja magát. Amikor a kést a szájába dugja. Végre megtette.

Egy angol úr nemrég elutazván Budapestről, néhány baráti kifogást tett. Tanácsképpen. A város gyönyörű, a legkellemesebb emlékekkel távozik. Mindössze pár szépséghibára hívja fel a figyelmünket. Például a világitásra. A legszebb épületek ugyanis sötétben marad-

nak. Sötétben marad legeslegszebb középületünk is. A levéltár tornya. Ehhez kivilágítást kér.

Brávó, idegen!

Ilyennek ismertelek.

KÜLVÁROS

Idősebb Andrássy Gyula a Sugárutat a főváros díszének szánta. A negyvennyolcas számúzott beleszerelt az Etoile-környéki sugárutakba s a kiegyezés után egyet átültet Pestre. A kortársak Turin, Milano, Firenze patricius palotáit másolták a két oldalára. Valamikor gyűlöltem ezt az ál-renaissanceot, de az idő szemem láttára megnemesítette. Ma már tudom, hogy az építők és megrendelők alázattal álltak Rafael képei előtt s könnyezve búcsúztak Olaszországtól. Ez a házaikon is látszik. A vagyon a század végén megnemesedett s kétoldalt birtokba vette a szomszédos utcákat. Aki ismerte a békebeli Monceau és Tiergarten környékét, abban az időben a Liget táján is magángyűjtemények után szimatolt volna s nem hiába.

Csakhogy a pesti hinterland nagyon kicsi volt. Egyet lépsz s a villasorból elmerülsz a bicskanyító külvárosban. A Munkácsy vagy a Bulyovszky-utca az Andrássy-úttól a Szondy-utcaig feszes, ott az árokba fordul. A Nürnberg-utca a Thököly-úti szakadékon túl palánkok és kunyhók közé vezet. Ezek az utcák félig győzték le a külvárost. Csak addig húzódott vissza, amíg félt az eleven főúttól. Mihelyt a főút elgyöngült, rávetette magát.

A Monceau és Tiergarten-környék hervad, az Andrássy-út züllik. Megadja magát a mocsos, fojtott ut-

cáknak, az ősi, igazi háttérnek. Pár lépéssel a Körönd előtt minden este Harmonikás Gizi muzsikál. A pesti Csikágó ajándéka. Mit ad majd az Angyalföld?

PESTI KIS TÜKÖR

Új pesti természetrajzi tünemény. A város lelke remeg e vízcseppben. Az espresso bárban láttam.

Nagy dolog az olasz város, olasz táj, olasz művészet, de legnagyobb mégis csak az espresso. Az ember befordul a bárba, a pultnak dől, un espresso, rikoltja s a következő pillanatban a kávéfőző szörny sípolni, füstölni, remegni kezd; gőzbe borul, mint egy ókori jósnő. Miféle sötét szavakra készül? Nem készül semmire, a nagy lárma, sípolás, gőz végén pár csöpp kávé csurog ki belőle. Parturiunt montes, nascitur ridiculus mus.

Néhány hónapja nálunk is megjelent a rokonszenves szörny. A tulajdonos azt hitte, hogy a pesti vendég megáll a pultnál, felhajtja a feketét s megy. A gyors fogyasztás miatt aztán félannyiba kerül, mint a kávéházi.

Több se kellett a pesti embernek. Van újság? kérdezte már a küszöbön. A kávé nagyot nézett. Neki csak szörnyetegje van. Ha nincs, van nekem, vigasztalódott a pesti s kihúzott egyet a zsebéből. Aztán jöttek a nők. Egész délutánra. Székek kerültek elő. Szendvics, tészta. Most már bizalmas sarkok duruzsolnak. A pesti ráér, neki szék, asztal, újság, hangulatvilágítás kell. Különösen féláron.

Fényűzés, kisszakasszal.

DOULCE FRANCE

MÉLYKULTÚRA

Csúf szó a mélykultúra, de nagyon illik Franciaországra. A római birodalom szenvedélyes könyvolvasói már Galliában laktak. Autun és Bordeaux rétoriskolája a barbár viharban is takargatta a latin lángot. A középkori irodalmi renaissanceok bölcsője vagy színhegye szintén Gallia. A francia festészet a középkori könyvdíszítésből sarjadt ki. Akárhol fúrjunk a szellemi Franciaországba, kibuggyan a kultúra hőforrása.

A kezdő franciaországi utazót megtévesztik XIV. Lajos és Napóleon roppant díszletei. Holott a Napkirállyal egy spanyolos, Napóleonnal egy olaszos Franciaországba téved. Az ország kipróbálta a Habsburg önkényaraimat — (Versailles egy világias Escorial) — s a római cézárizmust, de mélyebb s örök valója a gall-római könyvkultúra maradt. Az olasz és a spanyol a nagy emelkedések és nagy süllyedések népe, romokra és sivatagokra fellegvárakat, tündéerkerteket épít és ismét sivataggá hagyja őket, a francia ezalatt folyton kertészkedik. Ezt úgy is szokták mondani, hogy sohase szegény. Versaillesnél s a Diadalívnél: a Napkirály s a Császár öndicsőítésénél jellemzőbb rá Jean Prévost, egy kitűnő fiatal író könyvajánlása: apámnak, a kertésznek és matematikusnak. Ez a valódi Franciaország. Lajos és Napóleon emlékei mögött a kertjében gyomlál, tiszta formulákban gondolkodik és könyvolvasónak «adja» a fiát.

Három friss apróságot jegyzek föl erről az igazi országról.

Az első egy pályázat. A «Nouvelles Littéraires» nevű hetilap irodalmi földrajzversenyt tartott. Tizenkét részre osztotta az országot s minden héten bejárt egyet irodalmi emlékek után. A pályázó szabadon választhatott a tizenkét körút közt. Gondolatban velük utaztam, mondhatom, nem volt könnyű a választás. A díj a legjobb indokolásért járt. Százat osztottak ki. Ebből húszat nyert Paris az összes elővárossal, nyolcvanat a vidék. De micsoda vidék! A negyedik helyen áll Pouzanges, a hetediken Lamalou, a nyolcadikon Pont l'Eveque. Magyarra fordítva: Tab, Ukk és Ricse. Aztán egyre vadabb nevek következnek: «Les Chazes, utolsó posta Florac, Lozére megyében», «Enco-de-Botte, u. p. Allauch, Bouches du Rhone megyében», Nort-sur-Endre, Conflans-Sainte-Honorine s hasonlók. Az első ötvenből csupán nyolc a párisi, százalékosan tehát körülbelül úgy viszonylanak a többi nyerteshez, mint az ország összlakosságához. Nem tanácsos Franciaországot csak a Montmartretől a Montparnasseig mérni!

A másik apróság egy évforduló. Viharvert, keskeny kétemeletes ház húzódik meg a párisi Fűvészkert sarkában. Abban volt Cuvier laboratóriuma. De a múlt igeidő csak a lángeszű természettudósra vonatkozik. Az öreg kemencét ma is használja a Becquerel dinasztia. Antoine-César, az első e névből 1838-ban, kerek száz éve költözött oda. Akkor kapta meg a Muséum d'Histoire Naturelle gyakorlati fizikai tanszékét. 1878-ban a műhely s a tanszék átszállt a fiára, 1892-ben Nobel-díjas unokájára, Henrira, 1908-ban a dédunokájára. Ez az utolsó örökös annál a kemencénél dolgozik,

amelyiknél Cuvier s a család három elhalt nemzedéke. Megkérdeztem egy magyar fizikust, ér-e valamit a munkájuk? Nyissál ki akármilyen lexikont, felelte. Antoine-César az elektromágneses elmélet úttörője volt, Henri fedezte fel az urán sugárzást s ezzel már Curie előtt a radioaktivitást.

De az ütött-kopott házat még ezek után sem merném megmutatni egy magyar utazónak. (Különösképpen nem a pesti városrendezőknek.) Szegény Franciaország! sóhajtaná.

A harmadik apróság egy név. René Héron de Villefosse jónevű kismester Paris helytörténészei közt. Legutóbb írt egy könyvet a városkép kialakulásáról. Nem az első, nem is az utolsó, aki a témába beleszeret, Paris igazán tevékeny Múzsza. De Villefossenak bizonyos előjoga van ehhez a könyvhöz. Egyenes ősei 1292-ben már adófizetők voltak a saint-Gervais plébánián. Megint magyarra ültetve: árpádházi III. András idejében a terézvárosi plébánián. Azóta gyakran résztvettek Paris igazgatásában, tehát írástudók voltak.

A HŰSÉG JUTALMA

A francia köztársaságban, egy baloldali kormány alatt akadémiakussá választották a rojalista Maurrast. A vén sas egyenesen a börtönből repült a kupola alá. Nem először volt lecsukva s talán nem utoljára. Gondoljunk Blanquira, a galambösz összeesküvőre! Franciaországban a forradalmárok hosszúéletűek, akármelyik oldalon állnak. Maurras is már egy félszázad óta ígér a politikusoknak kötelet, golyót és párbajtört. A külseje is, mint egy ütésre emelt kampós juhászbót.

A választás idején a könyvkiadásokban függött az arcképe. Az ember minden pillanatban várta, hogy Caesar szavaival támad a honfitársaira. Mert Maurras a legrégebb latin provinciában született s a gall háború óta semmit se tanult. Franciaországot úgy szereti, ahogy a római Hódító látta, a republikánusokat úgy gyalázza, mint Caesar a fogoly gallokat, a Rajna jobbpartja a képzeletében ma is ősmocsár és szűzerdő, a németek sörénye vállig ér és szekértáborban laknak. Maradi ember, kétezer évvel maradt a kora után.

«Gondolom, milyen dühös volt a Népfront a választásért!» mondja egy ismerősöm. Mondhatom, egy kicsit sem. Franciaország módfelett becsüli ezt a fantasztikus öregembert. Megbecsüli benne a hűséget, ha egy kétezer éves emlékhöz ragaszkodik is. Maurras gyűlöli a kortársait, de szereti s szolgálja Caesar Galliáját s ez a franciáknak elég. Tudják, hogy minden erény közül a hűségnek van a legnagyobb ára. Neki is le kellett mondania rangról, vagyonról, családról; kopott tollából él. A maga ura, de a maga cselédje is, halálig szolgálja azt az aszkétikus magatartást, amit hűségnek hívnak. Tudtommal egy fél század óta nem változott az élete. A börtönből visszatér az örök diáklakásba, a szerkesztőségi szobából a börtönbe. A franciák keveset törődnek már a haragjával. Tisztelik benne a szolgát, aki egy kétezer év előtti hazáért maradt szegény.

Igaz, hogy még ehhez a magatartáshoz is Franciaország keli. Ázsiában hideg csöppeket csöpögtetnének a tarkójára. Rég megpuhították volna.

CSALÁDI HALHATATLANSÁG

Aldous Huxleyről írva megemlékeztem néhány családról. Akárcsak a Huxleyk, ezek is szellemi hitbizományá alakították át az egyéni halhatatlanságot. Közük voltak a Halévyk.

Dániel Halévytől tudom, hogy Louis Bréguet, a nagyírú kálvinista feltaláló és akadémikus anyai ágon szépapja. Anyai nagyapja Lebas, a múlt század híres templómépítője. Apai dédnagybátyja, Léon a társadalombölcész Saint-Simon titkára volt, másik dédnagybátyja, Fromenthal szerezte a Zsidónót. Apja, Ludovic a múlt század egyik legrokonszenvesebb francia írója, anyja Bizet lány, testvérbátyja: Elie, a történész több angol egyetem díszdoktora volt. Egy unokaöccse (ugyancsak Louis Bréguet) híres repülőtervező.

Minderre Ludovic Halévy naplója emlékeztet. Ott találok 1879 májusi kelettel a következő feljegyzést.

«Mialatt írok, két kisfiam ólomkatonákat rakosgat az íróasztal sarkán. Ha egyikük halálom után írásra gondolna, sok mindent fölhasználhat ezekből a kis füzetekből».

Az egyik kisfiú, Elie azóta hírneves halott, a másik, Dániel most adta ki a naplót. Majdnem hatvan év telt el a följegyzés óta, a kisebbik fiú is öregember. Látom az ősi szajnaparti Bréguet házban, a Cité szigeten, csodálatos családi emlékek, rajzó szellemek közt. A falon dedikált Manet, Degas, Raffet rajzok. Asztali lámpája az apai kéziratra süt, talán még emlékszik az estére, mikor ólomkatonákat rakosgatott.

Nyáron egy újonc Párisnézővel elsétáltam a háza előtt. Itt dolgozik Dániel Halévy, mutattam egy sötét

ablakra, kicsit meghatva. Az útitárs udvariasan és tanácstalanul fölnezt. Nem értette, mire célzok.

Arra céloztam, hogy évszázadok óta ilyen családok virrasztanak a könnyelmű és halhatatlan Franciaország fölött.

BOLDOG, KI MINT ULISSZESZ ...

Szövegmagyarázatot hallgatok a Louis-le-Grand gimnáziumban. Az anyanyelv hitügy a franciának, a legalsó osztálytól a legfelsőig mindennap magyarázzák. (Igaz, hogy a miniszteri rendeleteiket első olvasásra meg lehet érteni.) Ma egy du Bellay szonett van terítéken.

Heureux qui, comme Ulysse, a fait un beau voyage...

Egy teljes óráig labdáznak a tizenégy sorral. Mert olyan ez, mint egy labdajáték az iskolaréten, a tanár a nebulókkal együtt kergetőzik. Ki volt Ulisszesz? Milyen forma a «cestui»? Hol égetik a legszebb francia cserepet? Merre folyik a hímnemű Loir?

A balszélen valaki folyton a tintás kezét lengeti. Csak a vékony hangját hallom, a többi kamasz eltakarja. Mindent tud, az el-elakadó párisi gyerekekre pirít jó vidéki tudásával, az összes francia folyók a kisujjában folynak. Egyszer csak izgalmában felugrik, meglátom a francia műveltség ifjú letéteményesét.

Úgy virít, mint a kökörcsin. Egyenesen Annából jött, a kínai Loir partjáról.

AQUAE SALUBRES

Évekig próbáltam leszokni a Quartier Latinról. Idegen városnegyedekbe szálltam, idegen kocsmákkal

próbálkoztam. Nagyon fiatal voltam, ki akartam nőni a diáknegyed nyolcszázésettendős, igénytelen fiatalságából. A lázadás elmúlt, ma már alázattal kortyolok az örökifjúság vizéből a rue Racine és a boul Mich' sarkán.

A sarki rikkancs az *Information Universitairet* árulja. Első oldalán az írásbeli érettségik eredménye, ömlenek a diákok, elfogják a járókelőket, a bizonyítványukat mutatják. A kávéház terraszán egy vidéki papa színes lányokat fixíroz.

Este tízkor a diákkávéház pincéjében már mindenki hörög a vitától. Egy félliter bor mellett üvöltenek. Feláll egy szakállas, vézna diák, zokogva búcsúzik. Holnap indul Verdunbe! Csakugyan odamegy, a keresztmamájához.

Bejön egy kopasz, vörös fiatalember egy szép lánnyal. A fiú kezében mennykő nagy angol zászló, a lányban francia s a közeli angol királylátogatásra hivatkozva a Jóreménység fokánál elsüllyedt angol gyerek elárvult nagyszüleinek tányéroznak. Egy diák elmenőben az asztalomon heverő könyvre pillant s vérfagyasztó komolysággal visszaszól: maga is szerelmes Antoinettebe? Így hívják az egyik hősnőt.

Éjfélkor a ricsajtól, füsttől és betűtől ittasan a friss levegőre támolgok. Az átelleni könyvesboltban ingujjra vetkőzve dolgoznak a segédek. Még egy nyitott büntanya! Mint a részeg, aki botladozó biztonsággal kocsmából kocsmába téved, az autók és autóbuszok közt surranva megindulok feléje.

MISCELLANEA

AZ UTOLSÓ ESZTENDŐ

(1937 március)

A «Doveri Átkelés»-ben leírtam Ausztriát Dollfuss halála után. Már nyomták a könyvet, mikor egy bővített bécsi hétvégen a félesztendős helyzetképet még egyszer felülvizsgáltam. Középeurópa sorsa nagyon állhatatlan, a Dunavölgy a fő rengésvonal: itt ellenőrizhettem legjobban, hogy nem avult-e el hat hónap alatt az európai útikönyv? Amit láttam, megnyugtatta a szerzőt, de végképp érthetetlen volt a *magyarnak*.

Mindenki legalább két kijáratot tartogat magának, az első recsenésre kétfelé is ki lehet ugrani. Gomblyukban az egyik jelvény, mellény zsebben a másik. Senkise bukik meg egészen, a hidegre tett nagyok egy óra alatt feltámadnak. A politikai halottakat magánúton tovább ünneplik, a félig kivégzett ellenfelek átmenetileg rang nélküli hazafiak, egyik nap legitimista, másnap keresztény-nemzeti, harmadnap nagy-német szívdobogással. Ausztria ma egy moliérei színpadhoz hasonlít. Minden díszletfalon van egy ajtó.

Heinrich von Srbik a legnagyobb élő történészük. Mindent megadnak neki, ingyen lakik a schönbrunni kastélyban, «Deutsche Einheit» című hatalmas munkáját három berlini előadásban ismertette s «österreich in der deutschen Geschichte» címen külön is kiadta. Ez az ékesszóló, patetikus esszé kész fejtörés az idegenek. A mondat első fele hagyományhű, hazafia-

san osztrák, tele alpi, délnémet, latin-germán öntudattal s Habsburg nosztalgiával. A pontosvessző után következik a nagynémet hitvallás, a hűségnyilatkozat Nagy Frigyesnek. Srbik őszinte, de osztrák s ma él. A körmondatokban kétféle szellem, kettős szerelem vívódik, egyiket sem akarja elárulni, egyikhez ragaszkodik, a másik nélkül nem élhet, egyikért fáj a szíve, a másakra büszke. A mondat első felében megértem a schönbrunni díszlakást, a másodikban a felajánlott berlini tanszéket. Akármi lesz Ausztriával, Srbik önkénytelenül lerögzítette egy nehéz pillanatát. Mind ilyen. Boldogtalanok a kis hazában s morognának a birodalomban.

Ist österreich eine Republik?
Kann sein, vielleicht,
Vielleicht doch nicht,
Vielleicht auch doch.
Vielleicht...

Ha jól emlékszem, a húszas évek elején hallottam ezt a dalt. Nem szószerint, de lényegileg pontosan idézem.

AZ ORSZÁG SZÍVE

Szabó Lőrinc egyik berlini cikkében meglepetve említi, hogy a roppant város tele van irodalmi emlékekkel. Ha jól emlékszem, Fouquet, E. T. A. Hoffmann s Kleistot idézi.

Valamikor én is átestem ezen a meglepetésen. Németországot mindenki a szétszórt kultúrgócok hazájának képzele s a műveltséget Frankfurt, Freiburg, Göttingen, Greifswald, Heidelberg, Mannheim, Marburg, Thübingen, Würzburg nevére vetíti. A valóságban Ber-

lin jó másfél százada a német irodalom, művészet, bölcsélet, zene központja. Bayreuth, a heidelbergi George kör, a mannheimi színház vagy a müncheni szecesszió már nem tudta megdönteni az egyeduralmát. Németország nagy szellemi ügyei rég ott dőlnek el.

Ajánlok egy próbát. A szellemi Németország Goethe korában testesül meg. Földrajzilag tehát Weimarban. Már pedig az érett Goethevei egyidejűleg ezek éltek, tanítottak és hatottak Berlinben: Gentz, Gilly, Krüger, Rauch, Schadow, Schinkel a nagy művészekből, Chamisso, Fouqué, E. T. A. Hoffmann, Kleist, Schlegel Vilmos, Tieck, Varnhagen von Ense, Wackenroder az írókból, Fichte, Gans, Hegel, Savigny az egyetem nagy csillagaiból s mindnyájuk fölött — egyenként szinte goethei méretben — a két Humboldt. Egyetlen próbametszésben találtam ezt a névsort.

A Dél a barokk kor óta Németországban is az Északot szolgálja.

A VIKTORIÁNUSOK SZEMTANÚJA

A viktoriánus kor szemtanújával találkoztam. Mindjárt elárulom, hogy e szemtanú én vagyok.

Edmond Jaloux egyik cikke figyelmeztetett Thackeray regényére, a *Henry Esmondra*. Sose olvastam, kamaszkori nyelvemesternőm, egy londoni tanár évtizedek előtt ideszakadt lánya lebeszélte róla. Helyesebben le se beszélt, csak elvette a kedvem. «*Pendennis*, az igen!» «*A Hiúság Vására*, az igen!» De Esmond hallátára elfintorodott; nem igazi Thackeray. Jól van, akkor nem olvasom el. Olvasatlan is maradt vagy tizenöt évig. Most elővettem s szemem, szám elállt. Valódi re-

mekmű, a regényóriások századában is alig akad párja. Igazi Thackeray, a legjavából.

Mért gyűlölte mégis az okos öregasszony? Mért hagyta cserben a jó ítélete? Mert jó ítélete volt, Dickens műveiből például nem a *Copperfieldet* ajánlotta, hanem a nyugtalanítóbb s intellektuálisabb *Nagy Várakozásokat*. Egyszer csak a fejemhez kaptam. Megvan! Henry Esmondot... izé . . . hogy is mondjam? ... ki mondom hol Henry Esmondot a könyv első felében zabigyereknek tartják.

Alig jutottam a titok nyomára, új emlékeim ébredtek. Visszaemlékeztem, hogy George Eliotot sem szerette. Szó sincs róla, a legnagyobb angol író, valódi génusz. De ahogy beszélt róla, elismerőn s mégis savanykásan, valami titkot éreztem körülötte. Ma már tudom, mit. Eliot huszonnégy évig szerelemben élt George Lewesszel, Goethe angol biográfusával. Lewesné életében! Igaz, hogy szerelmük az irodalomtörténet egyik nagy szenvedélye, egy észszerűbb s hűvösebb Tristan és Izolda történet, igaz, hogy megérték az ezüst-jubileumukat s hogy Eliotot a férfi vette rá az írásra, de a szörnyű bűnön ez a sok mentőkörülmény édeskeveset változtat. «They had an irregular connection» mondta egyszer hideg, mozdulatlan arccal. Vékony ajkán egy puritán Torquemada ítélkezett.

Aztán a Leart sem olvashattam. Most utánanéztam, mért. A darab így kezdődik:

Kent: Nem a te fiad ez, mylord?

Gloster: Nevelése sir, rovásomra történt. Annyiszor pirultam *elismerni*, hogy most már elég orcátlan vagyok azt tenni.

Hát persze ez is egy zabigyerekkel kezdődik!

Az a legfurcsább, hogy a viktoriánus szemérem és polgári szigor kedves arkangyala — katolikus volt. Életvidám katolikus kisebbség, egy darab «Old Merry England». Családi ünnepeken nagy csokor virággal beállított, *dear mrs. Szabó*, mondta s hetvenéves, üde lányarca nyakig vörösödött, *imádkozom, hogy ne kerüljenek pokolra*. Már tudniillik a protestáns mama a protestáns fiával. Így imádkozott az egész protestáns Angliáért, amelytől eltanulta az összes erkölcsi előítéletet.

Ilyen volt hát a *Henry Esmond*tól, *Leartól* s a *Vizi Malom*tól megtisztított, puritán, viktoriánus Anglia. Én még láttam. És amióta rájöttem, életem visszahosszabodott a múltba. A viktoriánus kor egyik eleven szemtanuja lettem.

A RANG JELE

Néhai Andrassy Géza búcsúztatói egekig magasztalták a szenvedélyes sportembert. Egy se emlékezett 1881-es amerikai útjára. Mayer, osztrák nemzetgazdával bejárta az Egyesült Államokat s úti emlékül megírta a kisbirtokvédelmi homesteadról szóló könyvét. Ez a homestead mai szemmel tökéletlen és «liberális» könnyítés volt, akkor azonban ó-feudális reakciónak tartották.

Van egy furcsa emlékem erről az amerikai útról. Hónom alatt egy könyv, találkozom Andrassy Gézával. Mit visz? kérdi. Mutatom. Egy Lesseps életrajz. A Suez és Panama csatorna tervezője, teszem hozzá együgyűn.

— Jól ismertem. Panamában találkoztunk, az ásás kezdetén.

Sokáig beszélt róla. Ezer ilyen emléke volt, egytől egyik történelmi. De egyről sem sejtette, hogy az. Isten kegyelméből tudott róluk.

Ez a gyanútlanúság árulta el legjobban a rangját.

BUZGALOM

Villámriport a híres emberrel. Pár szó a múlttól. Az első jel. Az első oroszlánköröm. Az üstökös kigyúl. «Pályám emlékezete» dióhéjban. Befejezésül:

— Terve?

— Munka.

Már csüng is a telefonon. Csattan a fényképezőgép. «N. N. reggel a dolgozószobájában» olvasom másnap a kép alatt.

Egy se meri felelni: henyélés. Hosszú, haszontalan tünődés félálomban. Séta a szigeten, terefere a városi kertésszel. Látogatás egy félreeső múzeumban. Ebéd után szundítás. Vívólecke. Tünődés egy kivilágított kirakat előtt. Este egy olasz opera. Haza s utazás a párnák közt Dél-Amerikába. Másnap előlről. Van már híres diktátor, híres békeügynök, híres lélekelemző, híres filmszínész, híres regényíró. Mikor lesz egy világhírű henyélő? Ő hiányzik legjobban az emberiségnek.

Jó, legyen a serényeké a világ. De legalább a telefont tegyék le! Anélkül is elhiszem, hogy fő a fejük az alkotástól. A boldogult pápa egyik utolsó fényképén ez a pokolgép már a kezeügyéig férközött. Könyörgöm az új szentatyának, ne vegye föl! Végezze az egyház ráérő, lassú, örök mozdulatait.

DRÁGA TANÁCS

Elolvastam a jubiláló Schopenhauer életbölcseiségre vezérlő kalauzát. «Aphorismen zur Lebensweisheit» a címe, a *Prolegomenából* kiszakítva sokszor külön is kiadták. Abban a reményben, hogy ezzel a remekművel előbb-utóbb minden olvasó találkozik, lemondok a magasztalásáról.

De valamit előre meg kell mondanom. A schopenhaueri életbölcseiséghez rengeteg pénz kell. Még több, mint a boldog szerelemhez. Legalább is Schopenhauer, életjádéka.

Ha boldog akarsz lenni, élj egyedül, ajánlja. Próbáld követni! A magány hovatovább a legdrágább fényűzés.

SIRALMAS TUDOMÁNY

Londoni barátom egy közgazdasági tanulmánykötetre készül. Mi lesz a címe? kérdem. Hiábavaló Esszék, feleli. Ez csak természetes!

Az. A közgazdaságtudomány valamikor nemes becsúsgyal beleszólt a politikába, az élet mesterének tartotta magát. Lujo Brentano, Oppenheimer, Schmoller békebeli tudománya a földkérdéstől a népszaporodásig megható buzgalommal befeküdt minden tüskés ágyba. Cselédkönyves orvos a klinikán, cselédkönyves nemzetgazda a kültelki szociális telepen kóstolt a pályába. A tudomány, mint a régi császárok a zöldcsütörtöki lábmosáson, megalázkodott a mezítlábasok előtt.

Hova tűnt ez a buzgalom? A tudomány kiábrándult az életből, fölégette előretolt őrhelyeit, kiürítette a külső várövet, elméleti tornyába húzódott. Az élet kérdez, a tudomány hallgat. Megirtózott a valóságtól. Pe-

dig az élet egyre türelmetlenebb, a legvastagabb toronyfalon is átmorajlik. Mire való a titkos tudomány? Miről tanakodnak a csillagtoronyban?

A toronylakók meg is próbálkoznak a válasszal. A tudomány minden nyelven tisztázza magát. De közben visszahúzódik az élet buta esetlegességeitől. Hátra laikus a szent körtől!

Ha a világ csupa férfiből állna, nem is lenne baj ezzel a körrel. Légy elvont s minden férfi tisztelettel meghátrál! A baj ott kezdődik, hogy néha asszony is ért a közgazdaságtudományhoz.

Barbara Wootton, egy okos angol nő — nagyon sok, talán túl sok is van ebből a fajtából a szigeten — nemrég írt egy fölháborodott könyvet a hiábavaló tudományról *Laments for Economics: A közgazdaság siralma* címen. Ritkán olvastam ekkora leleplezést a férfigőgről. Csak úgy röpköd a megtépázott tollazatunk.

Becsukom a könyvet s mint aki hideg vízzel tussolt, nekivágok a tavaszi szőlőhegynek. Két kézre elfagyott a dió, a barack, a cseresznye. Hófelhő közeleg, remegnek az almafák. Remeg az ember is, dühösen vágja a kapát a földbe.

És mi gondja ezalatt a tudósnak? Feleljen a mérges angol asszony:

«Elvont fogalmak feltehető következményei, feltehető körülmények közt, feltéve, ha a meg nem hiúsult okok valószínű következményeit külső erőszak meg nem hiúsítja.»

A TUDÓS HALÁLA

Ha az ember néha leküzdí az írásszenvedélyét, fordítsa az idejét céltalan olvasásra. Olvasson olyant, amit később nem kever az Írásaiba. Sainte-Beuve ezt tartotta egyedüli jó olvasnivalónak.

Az utolsó hetekben végiglapoztam néhány gazdaságtörténeti füzetet. Évek óta csak futólag jár ilyen a kezembe, már csak a tartalomjegyzéket vágom fel. Istennem, mennyi új világrész! (örökre ismeretlen.) A mulasztás egyre kevésbé fáj, ahogy egyre kevésbé fáj a más nője. Csak húsz éves korunkban kívánunk meg minden tudományt és minden asszonyt. Később visszaadjuk az álomnak, amit a földi és égi illúziók részére elraboltunk tőle.

De ahogy a viszontlátott tájban rendszerint nyoma sincs a róla való emlékeknek, a cserbenhagyott s ismét megkóstolt tudomány is hirtelen ismeretlen oldalára fordul. «A korán elhunyt kitűnő professzor» olvasom. «Néhai jeles munkatársunk.» «Sajnálatosan elköltözött kitűnő barátunk.» «A korán elhalt nagy tanító mester.» Mi ez? Halálozási rovat vagy tudományos folyóirat? Gyerekkoromban ismertem egy szőlőcsósz, aki gyászjelentőkkel tapasztotta be a kunyhóját. Erre a kalyibára emlékeztet a kitűnő folyóirat.

Pedig csak annyi történt, hogy pár évig «nem tartottam lépést a tudománnyal.» Úgylátszik, a mulasztás után már nem az új világokat vesszük észre, hanem a halál lábához hulló rendet. A tudomány keserves személyi hírekre porlad.

Van ebben a fölfedezésben egy másik tanulság is. Régebben sokat tanakodtam az irodalom és a tudomány

közti különbségen. (Kettős babérra vágytam, el akartam tüntetni a különbséget.) Azt hiszem, megtaláltam. A halálban van ez az áthidalhatatlan különbség. A tudós igénytelenül hal meg, a halál nem tartozik a művéhez. Gorkij, Chesterton és Kosztolányi haláláról — (ők az év halottai) — ellenben az is megrendülve halott, aki egy sorukat se olvasta. Husz-huszonöt évi melőzés után a halál pillanatában még egyszer megharsan a hír az elfeledett költő felett, az emberiség minden alkalommal egy tragédiára eszmél. «Tegnap hunyt el a háború előtti idők híres költője. Az ifjúság már nem is tudja...» Férfikora, munkareje delén se jár ki a tudósnak ilyen búcsúztató.

Nincs ebben semmi igazságtalanság. A tudós a könyvtáraknak dolgozik. Az író a halált próbálja eltakarni a munkájával. Aligha túlzok, hogy nagy az az író, akiben nagy a halálfélelem. Ezért rezzen össze a tájékozatlan ember is a halálhírére. Valami olyan történt, aminek az elhunyt író szerint sose kellett volna bekövetkeznie. Egész művével tiltakozott ellene. Meghalt Strieder? Egy félévig is ráér a hír. De meghalt Rilke? Egyszerre kibomlik eléd a műve, a halál angyala kioldja a virágos kötetnyt.

Olyan a halott tudós, mint egy családtag. Közölhetetlen a halálhíre. Éppen olyan céltalan elmondani, mint egy nagybácsiét. A tudós az elmúlás percétől arra a rokonra emlékeztet, aki kétszer annyit tett és használt, mint egy harmadrangú költő. De a halálával már nem fejez ki olyan lényegbevágót, mint ez a harmadrangú költő. «Mert sokan vannak, kiket Isten megajándékoz» írja Márai a *Féltékenyekben*, «és emlékeket hagynak a világra: épületet és nagy gondolatokat. És

vannak mások, akik csak kegyelemben élnek, szerényen és jeltelenül s névtelenek maradnak s mégis alkotnak valamit, ami él tovább a világban s az alkotásnak aránya van és erkölcse, az idő nem tudja megsemmisíteni.» A tudós a halál pillanatában ilyen névtelen erkölcsi lényé változik.

Mikor tavaly Gandban jártam, meg akartam nézni Pirene sírját. Minden idők egyik legnagyobb gazdaságtörténésze volt. Az idegenforgalmi irodában kéziről-kézre adtak. «Ah Pirene!» kiáltották nagy hozzáértéssel. «Hogy melyik temetőben fekszik?» Már tuskoltak is tovább. Végül eszükbe jutott, hogy telefonálnak a családnak. Így tudták meg — rajtam keresztül, — hogy a város legnagyobb fia s egyetemük büszkesége brüsszeli földben fekszik.

TARTALOM MUTATÓ

MAGYAR ŐSZ	7
A BŰS TENGER.....	65
BELLONA.....	89
ISTEN MAGA TELKE	97
A NEMZET NAPSZAMOSAI	123
A MŰHELY	133
SZŰLŐFALUM.....	155
DOULCE FRANCE.....	165
MISCELLANIA	175